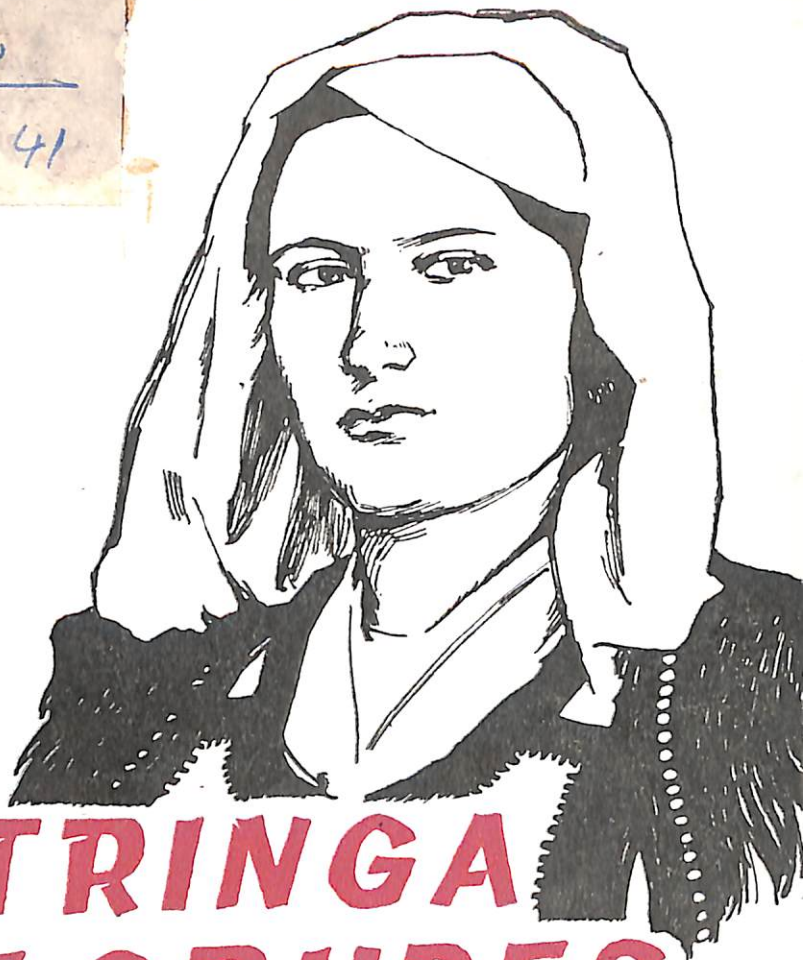


92

4 41



# TRINGA E GRUDES

PRENK ULI

92  
241

PRENK ULI

92  
5

# TRINGA E GRUDËS

Skicë jetëshkrimi e Tringë Smailes  
1870 — 1917

23563  
L. S. 13

BIBLIOTEKA E SHKËZIT  
GJURORASTIT

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

PLATE III



DES

TR

«Liria e maleve të Shqipnisë asht jeta e popullit tonë. Ktë liri asht e drejtë, që jo vetëm burrat, por edhe né, bijat e ksaj toke, ta kërkojmë e ta mbrojmë brez mbas brezit».

Nora e Kelmendit

«S'dahena vllaznish, as s'e lëshojmë Shqipninë pa dekë».

Tringë Smajlja



## LEXUESVE

U vuna me shkruë për Tringë Smailen, e shkurtimisht edhe për pjesëmarrjen e grave të Malësisë së Madhe në kryengritjet e armatosuna të popullit tonë kundër Turqisë, me të vetmin qëllim që, si vendës i asaj ane, t'i jap brezit të ri një përshkrim sa ma besnik të veprimtarisë së atyne kreshnikeve në përpjekjet e mëdha të popullit shqiptar kundër robnisë shumëshkullore turke.

Puna ishte e vështirë për arësye se për gratë, për punën e luftën e tyne, në vendin tonë, në të kaluemen, nuk asht shkruë, ose asht shkruë tepër pak dhe punët e veprat e grave janë mbulue nga mjergulla e kohës, kanë mbetë në harresë, aq ma tepër sepse ato nuk kanë lanë vetë kujtime. Por populli, me anë të krijimtarisë gojore e kangëve popullore, i ka përjetësue emnat e tyne. Shkrimtarët e vjetër të breznive të kalueme e kanë quejtun si ulje të pendës po të shkruenin për punët e veprat e grave, se u humbte gjoja pahi burrave. Nga ana tjetër edhe vetë regjimet e kalueme antipopullore, jo vetëm që nuk kanë nxitë shkrimtarët për të nxjerrë në dritë veprat e kujtimin e bijave kreshnike të këtij truelli, por kanë ba çmos për t'i errësue e lanë në harresë. Kështu ka qenë.

Por vlerësimi i punës dhe i veprës së grues

shqiptare gjatë gjithë historisë së popullit tonë, si bijë, pjellë e kësaj toke, ndryshoi në themel që nga çlirimi. Shoku Enver Hoxha thotë: «Në të kaluarën, gratë e vendit tonë kanë qenë luftëtare, trime dhe të guximshme, ato kanë luftuar vazhdimisht për t'u çliruar nga robëria, dhe jo vetëm nga robëria e huaj. Përpyekjet e popullit tonë në të kaluarën për çlirimin nga të huajt nuk mund të kuptohen pa kontributin e madh edhe të grave të vendit tonë. megjithëse burrat janë përpjekur ta marrin mbi vete të tërë lavdinë për këtë të kaluar. Ndihma e madhe e grave duhet llogaritur në gjithë bilancin e luftës së popullit tonë për liri e pavarësi...»

Prandaj, mbas çlirimit, në saje të kujdesit të vazhdueshëm të partisë e personalisht të shokut Enver, asht ba një punë e madhe për njohjen e traditave luftarake e revolucionare të popullit tonë dhe të gruas shqiptare. Tash në sa e sa vepra, me dashuni, nderim e mirënjohje të thellë i mësohet brezit të ri jeta e veprat e atyne fatoseve, që kanë punue e luftue, tue mos kursye as jetën për lirinë e atdheut e për mbarësinë e lumtuninë e popullit. E një ndër ato ka qenë edhe kreshnikja shqipe mali, Tringë Smailja,

Me këtë skicë të thjeshtë jetëshkrimi të fatoses mendoj se, si bir i asaj krahine, kryej një detyrë për njohjen e përpjekjeve, të jetës, të punës e të luftës së grave të Malësisë së Madhe për çlirimin kombëtar nga robria e huej.

AUTORI

Tiranë, gusht 1968.

## LUGINA E CEMIT

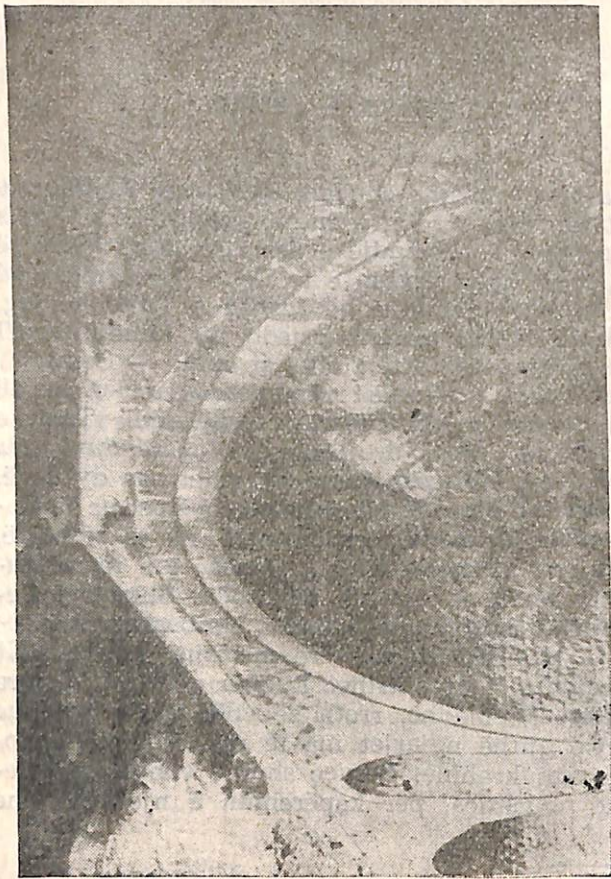
Malësia e Madhe shtrihet qysh prej Koplikut e Përroit të Thatë në jug e lindje, prej Qafës së Pejës e Vermoshit në verilindje e deri afër kështjellës së Medunit në veriperëndim e te Ura e Rrzhanicës në perëndim, tue përfshi edhe fushën e Tuzit në jug.

Përmes kësaj malësie rrjedh një lumë i vogël me ujë të kthjellët e të ftohtë si akull — Cemi.

Cemi asht një lumë i rrëmbyeshëm malor, ose në verë një përrue i madh. Tue ra në fushë, midis Tuzit e Podgoricës, ai merr drejtimin kah perëndimi, ku bashkohet me Moraçën. Cemi formohet nga dy degë, që takohen në Tamarë. Në rrjedhjen e sipërme të Cemit gjendet Kelmendi, ma poshtë, në të djathtë, Triepshi, në të majtë Hoti e Gruda; tue ra në fushë, lumi le në të djathtë Dinoshën. Shtrati i Cemit në fushë asht shumë i thellë, i mbushun me pëqina<sup>1)</sup> të mdhaja, ku në verë mrrizojnë bagëtia. Në të dy anët e limit shtrihet Lugina e Cemit, zemra e Malësisë së Madhe, rreth së cilës janë shtjellue pothuejse gjithë ngjarjet ma të randësishme historike të asaj krahine. Përveç shumë vanave e kale-save në ngushtica, për kapërcimin e njerëzve dhe

---

1) pëqinë-a = zgavër, shpellë, kepe



Ura e Tamarës, nën 'të kalon Cemi i Vuklit

të bagëtive janë ndërtue nga vendasit edhe disa ura si ajo e Tamarës, e Lemajës, e Dergajes, e Dinoshës dhe në fushë ajo e Rrzhanicës, e cila lidh udhën e automobilit Podgoricë-Tuz-Shkodër.

Të gjitha katundet e Luginës së Cemit si ekonomit kryesore kanë bujqësinë, por, tue pasë kullota të pasuna, kanë edhe mjaft bagëti.

Lugina e Cemit asht vend i ftohtë e ka ujë dhe klimë të shëndoshë. Për aq tokë sa ka, asht mjaft pjellore. Përveç drithnave të bukës e të tagjisë, prodhon edhe duhan, li, perime, rrush, fiq, kumbulla, dardha e mana. Të përmenduna janë bletët. Mjalti i këtij vendi asht i famshëm. Punohet shumë mirë shajaku, me të cilin qepin rrobet kombëtare. Asht i pasun në pyje. Malet e kësaj lugine në shpatet e brendshme kanë ujë dhe gurra. Tokat janë të shpërndame në parcela të vogla dhe shtëpiat janë si të veçueme ose në grumbuj të vegjël, kështu që katundet janë mjaft të hapëta.

Kufini i vjetër, afërsisht deri kah viti 1876, midis Malësisë së Madhe dhe Malit të Zi kalonte pranë malit të Komit (2460 m., përtej malit Vila (2040m.); mbas malit të Lënerthit (2133m.), përtej Koshiticave të Nik-Marashit dhe të Koçës, nëpër mes të pyllit Radeqa, pranë malit Helmi, rrazë Koritës, mbas malit Kazhenik në Gozdec të Triepshit; mandej kufini shkonte drejt perëndimit, kalonte përtej Koçës, pranë kështjellës së Medunit, kthente nga Fundnat e Mali i Kakarriqit, përtej katundit Omer-bozhaj drejt fushës të Ura e Rrzhanicës dhe prej këndeje kalonte mbas Vllanës, ku, tue ba një të sjellun në formë harku deri afër Pllavnicës, përfundonte në veri të Liqenit të Shkodrës.

Kjo asht afërsisht shtrimja tokësore e Malësi-



së së Madhe përtej kufinit të sotëm, ku flitet gjuha shqipe, ku qoftë veshja, qoftë doket e zakonet janë të njëjta, formojnë një tanësi kompakte.

Krahinat ma të largëta të Malësisë së Madhe përtej kufinit politik janë: Koça, Triepshi, Ledina, Luhari, Mali i Kakarriqit etj. me popullsi kretjtësisht shqiptare pa asnji përziemje me sllavë.

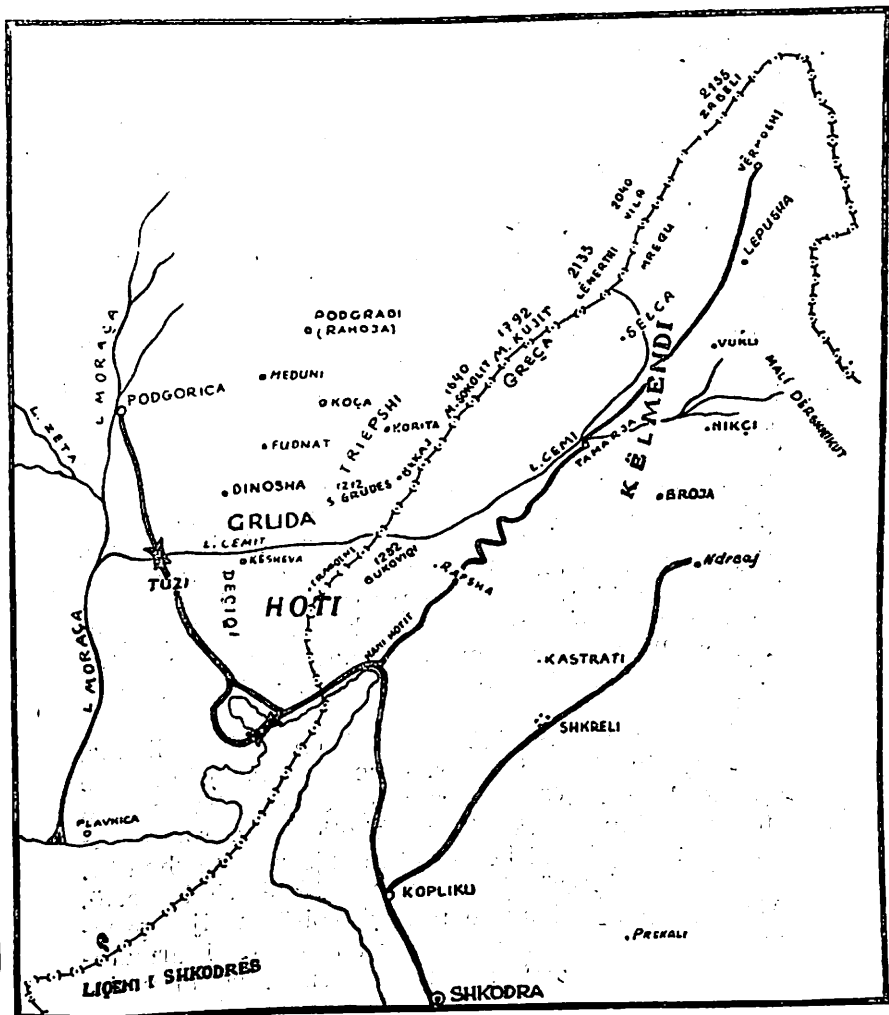
Si qendër tradicionale për mbledhjen e kuvendeve të Malësisë së Madhe ka pasë qenë Krevenica e Hotit në Rapshë. Verës shpeshherë kuvendet baheshin edhe në Grecë. Në qershor të vjetit 1911 mbledhja e krenëve të kryengritjes asht ba në Grecë, sepse ishte larg sheshit të luftimeve dhe e sigurueme nga sulmet e mundshme të befasishme të ushtrisë turke.

Herët Malësia e Madhe ndahej në nandë flamure: Hoti, Gruda, Kastrati, Kelmendi, Shkreli, Triepshi, Koça, Luhari e Ledina.

Gjatë rrebesheve historike këta flamurë janë ngritë për të mbrojtë trojet dhe nderin e votrave të tyne. Ato kanë luftue si kundër pushtuesve turq për të ndalue randimin e dorës së huej në ato anë, ashtu edhe kundër lakmive grabitqare të shovinistëve malazez.

## **BANORËT E MALËSISË SË MADHE**

Malësia e Madhe edhe përtej kufive banohet nga popullsi shqiptare, të cilën historia e njef për zot të këtij vendi të lamë sa e sa herë me gjak për të mbrojtun lirinë e gjithshka të vetën, në lufta të rrehta kundër sulmeve të anmiqve gjakatarë e grabitqarë.



SHKALLA 1: 200.000

Nuk ka shkamb as gur, arë as livadh, mal as vërrë që të mos dëshmojnë për luftat e përgjakshme të bame në këto anë me cilindo anmik, që u përpoq me e shkelë këtë truell. Sa ujë ka rrjedhun nëpër luginën e Cemit, aq gjak asht derdhun përreth saj. Këtu, si në të gjithë Shqipninë, ka sundue ligji i shenjtë: «Kush asht në shtatë vjet e në shtatëdhjetë vjet, din me vdekë për dhe të vet». Ky ligj asht zbatue me rreptësinë ma të madhe e bindjen ma të fortë. «Partia krenohet me malësorët tanë, të cilët nuk janë mposhtur kurrë as nga vështirësitë e egra të natyrës, as nga sulmet e horrdhive të huaja, kundër të cilave kanë luftuar gjatë shekujve», u tha shoku Enver malësorëve të Kelmendit.

Me fanatizëm të madh asht ruejtun e mbrojtun liria dhe mjerë ai që ka guxue me e prekë. Malësia e Madhe, si të gjitha malet e tjera të Shqipnisë, nuk i asht nënshtrur kurrë sundimit të huej. Shqiptari përballë të gjitha sulmeve të fuqishme ka ruejtun të pastër e të paprekun gjuhën e vjetër dhe pushkën, me të cilën ka lindun, dhe «nuk u asht dhanë ndryshimeve të kaq shumë shekujve e të aq shumë fuqive...» pranon anmiku i këtyne anëve, Mark Milani.

«Historia e Shqipërisë, thekson G.F. Williams, asht një luftë e gjatë shkeljesh, plaçkitjesh dhe gjakderdhjesh. Në kangët e tyne këndohen vetëm **lufta e trimnia. Të gjitha shkeljet e Evropës mizore e kanë përfshi këtë vend me zjarr e me shpatë.**

**Por shqiptarët janë trima e luftëtarë të fortë.** Malësori nuk del kurrë prej shtëpisë së tij i paarmatosun. Edhe bariu ruen tufën e vet i armatosun deri në dhambë; lufta ka qenë i vetmi besim

i tyne... Ky popull asht shembull ma i mirë për ruejtjen e moralit dhe të meritave të trashëgueme, për fisnikërinë e aftësinë e tij. Ndonëse shekuj me radhë ka qenë nën sundime tiranike e përdarëse, ai e mban prapë kryet nalt, gjithnji thotë jam shqiptar, qoftë edhe në mes të zjarrit. Trimnia e tij s'ka kufi; ai e përballon vdekjen dhe fatkeqësinë pa u trembë... Gjaku i shqiptarëve asht gjak burrnie...»

Në bazë të përvojës historike patrioti 90-vjeçar Kolë Marash Pepaj shprehu mendimin e mbarë malësisë me fjalët: «Shqiptarin nuk e ka qitë lokja prej barkut, por huta prej çarkut».

Por Evropa e qytetnueme, me drejtësinë e saj të shtrembët, e ndau një pjesë të kësaj krahine, si e thotë Mjeda «Ç'ka natyra vetë përpoq», prej gjinit të Nanës Shqipni.

Në Luginën e Cemit kanë ushtue gjithmonë kangët e trimnisë, të këndueme me lahutë e të ndigjueme me andje prej moshës së re. Ato, bashkë me tregimet burrnore, kanë kalue trashigim brez mbas brezit dhe si një amanet i brezave të kaluem për brezat e rij, kanë shkue tue shtue visarin kombëtar, tue pasunue brezi-brezin, tue përjetësue herojtë dhe ngjarjet heroike që kanë mbërrijtur deri në ditë të sotme, për të cilën krenohemi dhe, si e vë në dukje shoku Enver, «ne duhet të punojmë akoma më shumë për të rrënjosur në popull, sidomos në rininë tonë, virtytet e larta të malësorit», natyrisht «duke luftuar zakonet e kota» të mbetuna si ferra në jetën e pastër të malëve tona.

Në ato kasolle të vorina ose shtëpia përdhese, ndejun rreth votres kambëkryq ose në trupica, me dritë drush ose pishet, e rrallë vojtit të gurit, të rij-

të, djem e vajza, që tue ndigjue të vjetrit, edukoheshin me virtytet e mira të popullit tonë, kanë mësuë se si të ruejn krenarinë kombëtare, gjuhën, pushkën, trimninë, dashuninë për liri e nderën, krenarinë për shqiptarizmin dhe urrejtjen për anmikun. Nga kjo shkollë pa libra, pa shkrim e këndim, asht ruejtun kombi ynë në mes të stuhive shekullore dhe janë edukue brezni mbas breznish, tue i thye brinjët kujdo që ka ndërmmarrun me ua prekun «të vetën».

Udhëheqësi i partisë e i popullit tonë, shoku Enver Hoxha, tue bisedue me malësorët e Kelmendit, ka thanë: «Ju malësorëve ju karakterizon zgjuarësia, burrëria, guximi, ndershmëria dhe patriotizmi i lartë».

Malësori jo vetëm ka mbrojtë «të vetën», por ka ndihmue sa e sa herë edhe fqinjët për të fitue lirinë me luftë kundër pushtuesit turk. Kur më 1876 Kuçi bani kryengritje për të hequn qafet robninë, Turqia u dha urdhën shqiptarëve që të vendoseshin në katudin Rahojë, sipri kresë së Kuçit, në mënyrë që malazezët ta kishin shpinën shumë të pasigurt dhe kështu të mos mundshin me ba luftë. Por shqiptarët, nën komandën e Ujk Gilës së Kelmendit, nuk ju bindën urdhnit. Udhëheqësi ushtarak malazez Mark Milani ju lut atyre që ta ndihmonin, tue mos i ra Kuçit, që kështu të kishte dorë të lirë për të sulmue garnizonet turke. Ata e mbajtën fjalën dhe nuk banë asnji hap përpara. Malazezët me sulm të gjithanshëm çliruen vendin qysh prej Kuçit e deri në Podgoricë dhe i tanë ky fitim asht krye në sajë të shqiptarëve, të cilët, pohon Mark Milani, «... do të kishin mujtun të gjithë Kuçin me e djegun pa shti pushkë, dhe këtë për pa e lëvizun të gjithë ushtrinë që kanë pasun; vetëm njiqind ushtarë po të kishin dërgue drejtë



Medunit e Kështjellës në Senicë, sa me më pre rru-  
gën, asnji ushtar i emi nuk do të kishte mujtun me  
u kthye ma në Kuç, por do të na u donte me shkue  
në Piper, kurse popullit tonë me qindrue në rob-  
ni...»

Në fillim të shekullit tonë, Vuksan Gala i Gru-  
dës, i cili gjithë jetën luftoi kundër turqve, në çastin  
e fundit, para vdekjes, tha: «Më varrosni në majë  
të Sukës së Grudës, se as mbi vorr s'due të më shke-  
lin kamba e turkut». Ja, me këtë ndjenjë krenarie  
dhe atdhedashunie ka luftue shqiptari me armë në  
dorë dhe ka mbrojtun ndër shekuj trojet e veta, ato  
troje, ku sot valon krenar flamuri i Shqipnisë së lirë  
socialiste, të cilin e mban nalt Partia jonë e Punës.

## MALESORJA SHQIPTARE

Nji komb trim e luftëtar, si kombi shqiptar, nuk  
ka se si të jetë dhe të qëndrojë trim e luftëtar vetëm  
me burrat, në qoftë se edhe gratë nuk janë po aq  
trimnesha e burrneshha me plot kuptimin e fjalës,  
sepse në prehnin e tyne e me gjitë e tyne janë rri-  
tun e rriten ata burra, që mburojë i kanë ndejun  
e i rrinë Shqipnisë.

Nana luen nji rol të dorës së parë për edukimin  
e fëmijëve me guxim e burrni, me urrejtje për an-  
miqtë e të keqen, me virtyte të nalta të atdhedashu-  
nisë.

Gratë këtu janë po aq trime sa edhe burrat,  
dhe kamba-këmbës nuk u janë nda atyne kudo e  
kurdo ka qenë puna me luftue e qindrue për nder,  
liri e Atdhe.

Që në djep malësoret u kanë ngulitun fëmijëve

të vet, thellë në zemër, dashuninë për vendin, për trollin e të parëve, u kanë mësue me e derdhun gjakun për të, mos me u ba rob i kujt, mos me durue turpin; ato i kanë edukue fëmijët me virtytet e mira të të parëve të vet, me nderën e burrninë, dashuninë për liri, urrejtjen për anmiqtë. Që në djep u këndonin kangët e luftave të ndryshme të bame kundër anmiqve për mbrojtjen e lirisë së vendit, u kallzonin ngjarje të ndryshme burrnie e trimnie. Fëmijët e edukuem me këtë frymë, kur janë rritun, kanë shkue ballëhapët mbas gjurmave të të parëve, tue ua zbardhun faqen atyne edhe në vorr, sepse brezat e rij që rriteshin jo vetëm se nuk dojshin me mbetun ma mbrapa, jo vetëm që dojshin që t'u shembëllejshin atyne, por, po ta qitte rasa, edhe me ua kalue e me u këndue në kangë, si ata, me u përmendë në kallëzime si ata. E kjo i gëzonte së tepërmi nanat e tyne. . . Edhe Dedë Gjo Luli kështu asht edukue. Tregohet se e shoqja e të ungjit, Dilë Hasanja, nji grue e fortë, trimneshë dhe e squet, bijë prej katurndit të vjetër të Kastratit, e rriti dhe e edukoi jetimin me këtë frymë. Deda mësonte lehtë përmendsh me qindra kangë trimnie, që ja këndonte Dilë Hasanja. E kështu si Deda asht edukue gjithë rinia e Malësisë së Madhe, brez mbas brezit.

Jo vetëm kaq. Si kudo në vendin tonë, malësoret e Malësisë së Madhe kanë marrë pjesë krahas burrave si në përpjekjet për jetesë, ashtu edhe në luftat për të mbrojtun Shqipninë kundër anmiqve, që kanë dashtun t'u shkelin vendin e trashëguem prej të parëve.

Gratë e kësaj ane, në mungesë të burrave, simbas zakonit të vendit, kanë mbrojtun kambën e tyne, kë-

shtu që në asgja, në asnji përpjekje nuk kanë mbetur mbas burrnimit, e shpesh edhe në kuvende kanë marrun pjesë me ata.

Në malësi të Madhe ndihen plot tregime e këngë popullore edhe për heroizmin e grave.

Tregohet se rreth vjetit 1850 malazezët ranë në Koritë<sup>1)</sup> për të plaçkitun gjanë e gjallë të malësorëve. Atje ishte ndodhë Ismail Hasani i Triepshit me nanën e vet, Bjeshkën, bijë prej Koçës, dhe disa të tjerë. Porsa hetohet ardhja e malazezve, qitet kushtrimi dhe burra e gra u dalin përpara te mërizat e Muçës, ku filloi përlëshja. Bjeshka plagoset randë në krahun e majtë.

Kësaj përlëshjeje të Ismailit me gjithë nanë, që u kap gjoks për gjoks me anmikun, populli qysh atëhere i pat thurun kangën, që këndohet edhe sot:

*Krisi pushka në Kazhenik,  
Malazezët ranë në Koritë;  
Paskan ra ku kanë zakonë,  
Me marrë dhen e thye kumbonë;  
Me kadalë se e kanë të zonë:  
Smail Hasan' me tagan në dorë,  
Nanë e djalë se ç'po luftojnë.*

Shumë e kanë dashtun malësorët «të vetën».

Tregohet se kishte shkue te Knjazi në Cetinë, si mysafirë, një vajzë malësore. Vajza ishte veshun thjesht, mirë e bukur, me xhubletë, opinga lëkuret, pështjellak etj. Knjazi u tha shtëpijakëve që t'i prit-

---

1) Koritë — rrafshnaltë, vend mjaft i bukur për verimin e bagëtive me ujë e kullota të mira në kufi me Malin e Zi.

shin një palë rroba malazeze, si peshqesh. Kur vajza pa rrobaqepësin, pyeti: Ç'ka don ky me mue?» dhe ata i thanë se e kishin prur me i marrun masën për një palë rrobe malazezshe. Ajo ju përgjeggj: «unë nuk i due!»

Shqiptarja nuk pranoi në asnjë mënyrë me ndërue veshje, qoftë edhe përkohësisht, gjatë qëndrimit të saj si mikeshë në Cetinë, por ndej me rrobet e veta.

Petro Boshkoviqi prej Palabardhit kishte probatin Elez Koskinë prej Grude. Ai u kishte qitë shumë telashe turqve. Këta mundën me e kapë, e futën në burg e do ta dënojnë me vdekje.

Me ndihmën e disa rojeve shqiptare Petroja mundi të ikë prej burgut. Megjithëse turqit e ndoqën mbrapa, ai arriti shëndosh e mirë në shtëpinë e probatinit dhe hyni mbrendë. Turqit rrethuan kullën. Aty nuk kishte ndodhun Elezi, por vetëm e shoqja dhe e ama, të cilat i dhanë Petros pushkë e fishekë për t'u mbrojtun.

Kanga popullore kështu flet për këto gra:

*Kur vikatëte beg-Osmanagiqi:*

— «O ju shaka, bullat e Elezit,  
Hapnie derën e kullës së bardhë,  
Se për dinë edhe për imanë,  
Me zjarm do t'ju djeg kullën;  
E ju bulla, në thes kam me ju shti  
E me ju mbytur në ujt e Ribnicës

*Por po flasin bullat e Elezit:*

— «Vraji, Petro, turqit përreth kullet,  
Mbroje vendin e kullën e bardhë,  
Dhe mos i ven vesh beg-Osmanagiqit,



*Nuk guxon kullat për me i djegun,  
As ne bullave në thes me na shti,  
E as me na mbytun në ujt e Ribnicës,  
Deri sa Elezi ka lan gra ke shpia.  
Kërset pushka e Petro Boshkoviçit,  
Po mbushë pushkët nana e Elezit,  
Sado pak në ndihmë me i ardhun Petros...*

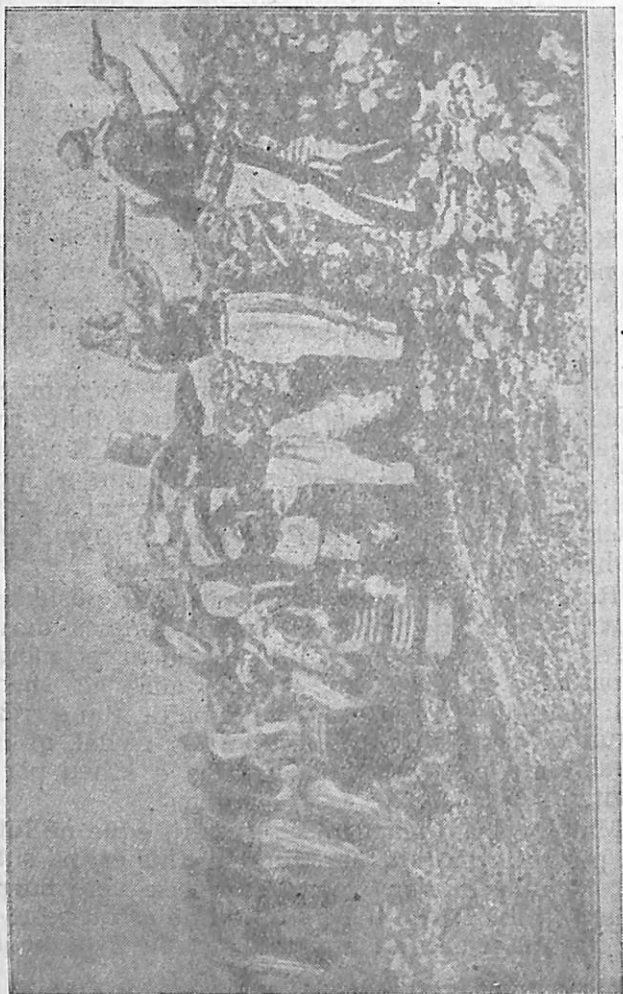
Këtë e thotë kanga popullore, e dihet se grueja dhe nana e Elezit, natën vjedhtas e kaluen Petron jashtë rrethimit, tue i dhanë me vedi edhe dy pushkë, për t'u mbrojtun në qoftë se do të ishte në rrezik.

Nji ditë, në vitin 1902, Vuksan Markun prej Vuklit (Kelmend), burrë asgan, trim e daji, rreth 30 vjetësh, e shoqnonte në rrugë e motra, Rosa. Malazezi Filip Boji prej Vasojeviçit, i dalun në pritë, e qëlloi nga mbrapa, në krye, dhe Vuksani u rrëzue i vdekun në vend. E vrau pa asnji arësye, vetëm se ishte i mirë e shqiptar.

Rosa me të shpejtë mori në dorë pushkën e vllaut dhe e ndoqi gjaksorin kamba-kambës, deri sa në nji shenj vendi, kur Filipi ktheu kryet mbrapa me pa në e ndiqte kush, e mori mirë në shenjë, shtiu në te dhe i ra mu në lule të ballit, tue e rrëzue vdekun në tokë. Mandej u kthye tek i vllai, që ishte i shtrimë pa frymë përdhe dhe e ktheu për së mbarit.

Malësorja ka marrë pjesë gjithnji edhe në lufta, krah për krah me burrat. Mund të thuhet, pa shtue asgja, së nuk ka qenë ma e pazoja se vetë burrat. Ajo ishte përherë në ballë si në punë ashtu edhe në luftë, tue nda së bashku me ta të mirën e të keqen,





të gjitha vështirësitë, si shokë jete, si pjellë e këtij truelli.

Në vjetin 1878 Tereze Nikë Lulëgjuraj prej Grudet u plagos dy herë, tue luftue krah për krah me vllaznit e vet kundra ushtrisë malazeze, që sulmonte me pushtue Malësinë.

Po në atë kohë Halime Hasani nga katundi Luhar, e mbesa e Omer Bozhajt, në luftim të pabarabartë, me tagare në dorë la përdhe të vdekun në Malin e Kakarriqit dy malazez, kur ushtria malazeze, nën prijën e Mark Milanit, po sulmonte për të pushtue Grudën e Hotin e Malësisë mbarë.

Halimeja ka vdekun në vitin 1918 në moshën 114 vjeç.

Edhe Rosa Nikashja, prej Grudet, tue luftue krah për krah me vllazën e burrë kundër malazezve, në 1878, mori dy plagë në kambë dhe me njënin plumb në mish jetoi shumë vjet mbas plagosjes, tue çalue nga pak. Kjo, përposë se luftare trimë, ka pasë qenë e përmendun për urti. Shpesh katundi i drejtohej për këshillë, e pyeste për të dhanë mendimin rreth problemeve të ndërlikueme që i paraqiteshin. Fjala e saj ndigjohej e nderohej.

Aty rreth vjetit 1860 malazezët hynë në Triepsh. Triepshjanët, mbas luftimesh shumë të përgjakshme, u tërhoqën mbi katund. Atje vendosën të qëndrojnë. Në muzg, afër 50 malazez hynë në shtëpinë e Lek Mirit. Katundarët i diktuen dhe i rrethuen. Për t'i dëbue anmiqtë nuk kish rrugë tjetër, veçse me i dhanë zjarrm: shtëpisë. Leka, i zoti i shtëpisë, urdhnon shokët të merrnin kashtë e sanë nga mullarët aty afër dhe t'ja mbështetshin rreth e rrotull shtëpisë. Dhe kështu u ba. Malazezët e kuptuen rrezikun, përforcuen qëndresën. Bjeshka, vaj-

zë 12-13 vjeçe, e bija e Martin Lucës, e cila gjatë kësaj kohe nuk ishte nda as për një hap prej të atit, tue kuptue gjendjen, u kthye nga i ati e i tha: «Tatë, ma godit'i unë zjarrmi që të shkoj me ndezë kashtën e shtëpisë». Martini e shikoi me mosbesim e dhimsuni, po përnjiherë e mblodhi veten, bani gadi drunë e ndezun dhe, tue ja dhanë së bijës, i tha: «Malet tona kanë rritë gjithmonë trimnesh. Qe unën, bijë, shtija zjarrmin kashtës e t'i djegim si minjtë ata, që na kanë shkelë votrën tonë. Shko pa frikë e mos na korit!»

Bjeshka, mbasi mori unën e ndezun, e shikoi t'anë me krenari dhe u vërsul drejt shtëpisë. Edhe pse dy plumba e kapën rrëshqit, vajza e kreu detyrën e flakët e mbështollën tanë shtëpinë. Malazeztë u përpoqën të dalin, po asnjeri nuk shpëtoi. Emni i Bjeshkës së Martin Lucës mori dhenë: ai përmendet edhe sot në malësi me nderim dhe mirënjohje.

Lula, e shoqja e Marash Lulit prej katundit Bardhaj të Hotit, plakë mbi të gjashtëdhjetat, me njerin sy të vramë prej lijet, më 1950 ka kapun një diversant.

Ishte buzëmbrajte. Lula po mbulonte bukën në çere. Ndjeu një të trokitun në derë.

— Hajde, mirë se të vini, — u përgjegj Lula, por dyshoi, se në ato anë nuk e kishin si zakon me trokitun.

Hyni mbrenda një burrë i shëndoshë, me automatik në dorë, i veshun as ushtarak as civil.

— Urdhno, ulu në anë të votrës në atë shkamb, — i tha Lula. — Qenke lodhë, he burrë; afrohu te zjarrmi se ke mërdhitë.

Ajo enkas lëshoi një dorë karthia në zjarr që

të bahej sa ma shumë tym. Mbuloi bukën tue e lëshue hinin me forcë që të bahej pluhun. Gjoja për të marrë dru doli jashtë, mori pushkën e të shoqit dhe me gisht në kambëz ju afrue të huejit.

— Lëshoje në tokë automatikun, o të lëshova trutë në tokë. Duart nalt, — ju kërcënue ajo diver-santit me një za të vendosun.

I shoqi, Marash Luli, erdhi me tërkuzë e i li-dhi duert.

Në trojet e malësisë, ku shndriti Nora e Kel-mendit, kanë lindun e veprue sa e sa Nora të tjera, para e mbrapa saj, pothuejse për çdo derë. Ato nder e lavdi i kanë lanun vetes e Atdheut. Me shem-buj heroikë e fisnikë të tyne janë edukue e trimnue breznitë e mavonshme.

Në gjinin e kësaj krahine, në këtë rreth e mje-dis lindi, u rrit e veproi edhe Tringa, e bija e Small Martinit, për të cilën ne shtjellojmë këte skicë jetë-shkrimi. Këtu lindi ajo Tringë, që me sjelljen, trimëninë, urtinë, fisnikinë dhe veprat e saj si në ku-vend të burrave, ashtu edhe në zjarrin e luftës për liri të atdheut, u ba nder e lavdi për popullin tonë.

## I ATI I TRINGËS

Tringë asht emni ma i përhapun në malësi, asht emni i shumë vashave të tokës arbnore, të bijave të maleve tona kreshnike, që idhtas urrejnë robni-ne, e atyne që kanë qëndrue kryenalta, ballëhap-ta e pa u përkulun si kundër rrebesheve të naty-rës, ashtu edhe kundër çdo anmiku qi i ka sulmue. Tringa mishëron në veten e saj gjithshka asht e mirë, e bukur, e ndershme dhe e guximshme, e de-një për femnën shqiptare.



Tringa simbolizon virtytet e nalta të grues arb-nore.

Ajo kaloi një jetë të stuhishme, midis ngjarjesh të stuhishme të popullit tonë trim, liridashës e punëtor.

Tringa lindi rreth vjetit 1870 në katundin Këshevë të Grudës, të këtij vendi me traditë luftarake.

Për vetë shtrimjen e saj, Gruda gjithmonë ka kenë nën synimin lakmues të malazezve, dhe me pushkë për faqe ka mbrojtun trojet e veta. Grudasit i kanë qëndrue të panështruem edhe sundimit shumëshekullor turk. Bashkë me banorët e tjerë të Malësisë së madhe, ata ja kanë vu pushkën Turqisë në çdo rast e çdo herë që ka dashtë me i shtri ligjë të veta në ato ana, me ju kufizue liritë e trashëgueme brez mbas brezit.

Në kryengritjet e Malësisë së Madhe kundër sundimit otoman, Gruda ka qenë qendra ku janë zhvillue luftime shumë të ashpra, në të cilat si burrat ashtu edhe gratë kanë marrun pjesë të gjallë me armë në dorë.

I ati i Tringës, Ismail Martini, ishte flamurtar i Grudës; ishte trim, fisnik, atdhetar i flakët, e këto tipare ja kishte dhanë vendi, në gji të të cilit kishte lindun e ishte rritun.

Në femini Ismail Martini quhej Zef, por kur u rrit, në marrëdhënje me qytetin e autoritetet turke ashtu thirrë me emnin musliman Ismail. Ndërrimi i emnave në malësi praktikohet shpesh në kohën e pushtimit turk si për shkak miqësie me qytetarë muhamedanë, ashtu edhe për të kalue ma lehtë nëpër



postbloqet turke. Të shumtën e herës vihej emni i ndonjë njeriu të përmendun për trimni.

Koha në të cilën jetoi Smail Martini qe plot ngjarje shumë të randësishme për jetën e popullit tonë: ishte koha kur nisi me u forcue ndjenja kombëtare, me u ngjallë dëshira për bashkimin e liri, kur i sëmundi i Bosforit po u mbante në kambë për të mos prishë ekuilibrin në Evropë e në Lindjen e Afërme, kur në arenën ndërkombëtare kishte nisë me ju ndigjue zani shteteve të reja, fjala e të cilave edhe peshonte.

Smail Martinin e gjejmë pjesëtar aktiv të Lidhjes së Prizrenit. Ai ngrinte zanin në sa e sa protesta dergue Evropës dhe qe një ndër komandantët e forcave për mbrojtjen e trojeve arbnore të Hotit e Grudës, që Evropa ja lëshoi Malit të Zi.

Ai me Dedë Gjo Lulin e udhëheqës të tjerë organizoi mbrojtjen e tokës shqiptare nga sulmi grabitqar i fqinjëve shovinistë sllavë, mbasi, si thotë kanga popullore,

*Ju dauleti ju ka lëshue,  
Bini mbrapa me milet*

Shqipnia u çue në kambë, populli shqiptar, si një trup i vetëm, ju përvesh çashtjes së mbrojtjes së tokave të veta kundër pushtimit të huej e kundër dëshirës së Stambollit; çashtjen e muer në dorë populli. Lufta qe shumë e ashpër, sa që kanga popullore thotë:

*«...Në breg të Cemit, në ata curra,  
ç'po luftojnë burrat me burra...»*

Evropa u gjet përpara të papritunash nga qëndresa e fortë shqiptare dhe u bind që «... Kur ka lidhë besën burri i Shqipnisë — i ka shti të dridhmen gjithë Rumelisë», si shkruen Pashko Vasa.

Si përfaqësues i Grudës, Smail Martini, bashkë me përfaqësuesin e tjerë të vendit, nënshkruen disa memorandume e protesta dërgue fuqive të mëdha, në të cilat kërkojshin njohjen e të drejtave të kombit shqiptar dhe mosprekjen e kufive. Kështu, shqiptarët luftojshin me armë në dorë për liri e pavarësi si edhe për të rrujtun kufitë e atdheut. Dhe arritën edhe suksese.

## NJË ÇAST I KOBSEM

Gëzimi i fitores së armëve shqiptare kundër anmikut që i kanosej Malësisë që i përkohshëm. Gjama e luftës në Shtimle e në Qafë të Dules ushtoi edhe në shkrepat e Malësisë së Madhe. Përpjekjet e fundit për mbrojtjen e Ulqinit dështuën. Anmiqtë e Shqipnisë po shtoheshin, po bashkoheshin. Filloi ndjekja e egër e anëtarëve të Lidhjes së Prizrenit. Ismail Martini ishte një ndër ata që u vu në shenjester. Por në malet shqiptare nuk ishte lehtë të shkatërroheshin foletë e lirisë. Për të zhdukun udhëheqësit e Degës së Lidhjes së Prizrenit për Shkodrën autoritetet turke përdorën, në radhë të parë, pabesinë.

Tue dijtë se në Grudë nuk kapej i gjallë Ismail Martini dhe se mund ta shtonte valën e zemërimit popullor po të vepronte kështu, valiu çoi një oficer me disa xhandarë dhe e thirri atë në Shkodër, për të bisedue gjoja për disa çashtje të mbrojt-

tjes së kufinit. Meqenëse oficeri ishte një i njohun i tij dhe mbrojtja e kufinit çashtje e jetës së tij, Ismail Martini u kandis e ra në Shkodër. Atje e arrestuen dhe bashkë me disa të tjerë e internuen në Diarbeqir të Anadollit. Atje ju nënshtrua vyejtjeve e torturave çnjerëzore, por nuk u përkul. Mbas disa vjetësh vdiq në dhe të hëuj, tue dishrue për së gjallit e për së vdekunit vendin e vet, njerëzit e vet, Atdheun e vet të dashtun, për të mirën e lirinë e të cilit kishte luftue me aq zjarr e dëshirë.

Çdo herë që shkonte në Shkodër Ismail Martini u sillte fëmijëve veshmbathje e sheqerka. Tringa e priti disa ditë, tue kujtue se do t'i sillte «sende të mira» prej qytetit, por jo! Në vend të sheqernave erdh lajmi i zi i shkëputjes për së gjalli të babës prej gjiut të familjes, prej votrës amtare. Megjithëse në moshë të vogël, kjo ngjarje, ky çast kaq i kobshëm i ndamjes nga i ati Tringën e tron-diti shumë. Tash në familje të saj flitej jo vetëm për anmikun që kishin përballë, shovinistët malazez, por edhe për anmikun tjetër që kishin mbrenda, turkun, i cili e kishte shkelun vendin e nuk ë linte me ba të përpjetë.

Në këtë gjendje shpirtnore ajo po rritej moshë e në shtat.

## TRINGA NË VEGJËLI E RINI

Si fëmi, Tringa ka qënë e mbarë, e shndetshme, e zhdërvjellët, e squet, guximtare, sa qi spikatte në moshën e vet mbi të tjerët. Merrte pjesë në loj-na të ndryshme, në të cilat ua kalonte vajzave dhe djemve dhe moshatarët e saj shpesh e ndjenin ve-

ten të prekun, në sedër që nuk ja kalojshin kësaj çike. Merrte pjesë në të gjitha lojnat luftarake dhe të zhvillimit fizik si në gjuejtje me gur, gjuejtje me hobe, qitje në shenjë me pushkë, bajrak, jesir, e madje edhe kalit i hipte e i rrinte mirë, kërcente për së gjati, shkapërcente gardhe e shtigje, u hipte pemëve, vrapontë. Për në malësi nuk kishte pse me u kërkue në moshën e saj vajzë apo djalë ma i përgatitun fizikisht e ma me guxim.

Fëminia e Tringës përkoi me ngjarje të stuhishme të jetës së vendit tonë. Tringa e vogël u rrit me to dhe u edukue nëpërmjet tyne. Që në moshë të njomë ndigjoi kushtrimin për t'i dalun zot atdheut, të cilin po e sulmonte anmiku këtë radhë për ta coptue. Po burrat me armë mbërthye, pa shikue dertet e familjes, vrapuen me u mbledhun tok në çeta të ushtrisë vullnetare e me u vendosun në shtigjet kah anmiku do të mësynte; gratë përgatisnin bukën e veshjen për luftëtarët dhe furnizojshin ditë e natë pa pushim frontin. Bile disa prej tyne krah për krah me burrat kishin rrokun armët. Tringa ndigjonte krismat e pushkëve, ushtimën e maleve e gjamën e grykave kah e përshekojshin vendin anë për anë, dhe grindej me veten që nuk ishte edhe ajo atje ku vlonte pushka për lirinë e vendit. Shikoi të vramët e të plagosurit kah u mbartshin në vigje, kush për vorrim e kush për mjekim, dhe pa se me sa zemër të fortë qëndrojshin burra e gra përballë rrezikut të vendit e vëjtjeve dhe mjerimeve.

Ma në fund ndjeu edhe pushkët lajmëtare që njoftojshin vendin se anmiku ishte thye dhe se Hoti e Gruda mbeteshin të pandame nga tanësia tokësore e Atdheut, e gjakut dhe e gjuhës së vet.

Gjatë gjithë kohës, në familjen e saj priteshin e përcilleshin komandantë e luftëtarë, që merrnin e jepnin me babën e saj rreth punëve të luftës, të mbrojtjes së vendit prej copëtimit dhe, si fëmi që ishte, Tringa bisedat e tyne i ndigjonte me andje, me kureshtje të madhe, tue blue në mendjen e vet se ç'punë të mëdha po ndodhshin, biseda që i lanë mbresë gjatë gjithë jetës së saj.

Që në moshë të vogël, te Tringa u panë disa shenja të një squetësie të veçantë. Ajo shquhej si në mes të motrave të saj, ashtu ndër vajzat moshatare të katundit; flitte qartë e rrjedhshëm, fjalët e saja ishin me vend, kishte andje me i ndigjue ma të vjetrit, me ble mend prej tyne.

Me kënaqësi ndigjonte lahutën dhe i mësonte me andje kangët e kreshnikëve dhe të trimnive, të cilat i bajshin përshtypje shumë të madhe; i binte fyellit si dhe këndonte mjaft bukur, si vetëm ashtu edhe në shoqni. Mbas mbetjes pa babë në shtëpi, ajo nisi me u sjellun si me qenë djalë, vetëm se veshën nuk e ndërroi.

Sa ishte i ati, në shtëpi, ajo pa se si priten e përcillen miqtë e mysafirët, si mbahet në kambë shtëpia. Mbasi ja internuen babën e shtëpia mbet pa mashkull, e ama e ajo dijtën ma së mirit me mbajtur çelë derën e konakut, me pritë e përcjelle miqësinë gjithësi asht ma mirë.

Tringa ka qenë edhe punëtoare e mirë. Mbas internimit të atit e mbetjes së shtëpis në dorën e femnave, ju vue punëve si ma i miri burrë: ka ruejtun grigjen e bagëtive si çobaneshë e pashoqe, i ka ndihmue nanës në punët e shtëpisë; si nisi me u rritun, muer pjesë edhe në punët e bujqësisë, në



mbjellje, prashitje, korrje e edhe në lavër<sup>1)</sup> sa me ja pasun lakmi lavërtarët ma të mirë. Si e zhdërvjellët dhe e squet që ishte, si u plak pak e ama, u muer edhe me rrugën e tregut për të plotësue nevojat e shtëpisë si zot i konakut. Ndoq miqësinë e familjes e bashkë me burrat shkonte edhe në martesë në kalë të shalës.

## TRINGA VEN ARMEN NË BREZ

Smail Martini ka pasun vetëm tri vajza: Marën, Tringën e Lulën. Nuk ka pasë djalë në votër. Mara ka qënë martue në Traboin (Hot) me Gjek Marash Gjeloshin, kurse Lula në Grudë, në katundin Selishtë me Lucë Gjeloshin. Të dy dhandurët i ka pasë në za për urti e burri. Marën e pat martue vetë Ismaili sa ishte te shtëpia, kurse të tretën, Lulën, e ka martue Tringa me vllazni. Vajza e dytë, vetë Tringa, nuk ka qënë as fejue as martue.

Tringa i ka pasë dashtë prindët për së tepërmi, si me thanë, jepte kryet për ta. Tue qënë i ati syrgjyn e tue mos pasë vëlla në votër, ajo vendosi në mëyrë të preme mos me u martue, por me ndejun në shtëpi, me qënë djali e burri i shtëpisë: Kur u ba në moshë për t'u martue, dëshira e nanës dhe e vllaznisë ishte që t'i gjenin një mik të mirë, se edhe vetë Tringa ishte e mirë e ndër ma të mirat vajza të Luginës së Cemit. Por ajo në asnjë mënyrë nuk desht as me u fejue, as me u martue e me lanun prindët shkret pa fëmijë në votër.

---

1) lavër-lavra = puna në arë, ngamja e qeve.

Në mënyrë të preme Tringa u kundërshtoi atyne dhe vendosi që përgjithmonë, tanë jetën, me qindruer pranë s'amës. Me këtë punë ajo hoq shpresat e shumë djemve të mirë dhe të familjeve në za në malësi, që e kishin kërkue. Kushdo që e muer vesh vendimin e saj për të mos u martue, u çudit. Në sytë e të gjithëve u shtue nderimi për të, për vendimin e saj burruer.

Tringa, si femën, ka kënë e bukur e ndër ma të bukurat; nuk kishte malësore me ja kalue: trup të gjatë e të hollë, por të mbushun, sy e vetulla të zeza, flokët pak të dredhun, faqet kuq si molla, hundën të drejtë, gushën të bardhë, gojën të vogël, dhambët të rregullt, të qeshunit tërheqës, të ecunit krenar; të gjitha pjesët e trupit në përpjestim të drejtë dhe në atë trup rrihte një zemër e madhe me dashtuni të flakët për lirinë e vendit, me urrejtje të madhe për anmikun. U veshte mirë, bukur, e gjithmonë pastër, si në punë, si në rrugë, si në festë. Serioze në sjellje, por jo mburracake, jo mendjemadhe; e dashtun në shoqni.

Si e kishte heqë mendsh punën e martesës, kah mosha 17-18 vjeçare nisi me mbajtun armë të vogël, revolver, që e vendoste në gji, në grykcë, mos me ju dukun, dhe prej asaj kohe e deri sa vdiq nuk e hoq ma armën prej trupit të vet, atë armë që ma vonë e përdori shumë mirë në luftë kundër anmiqve të atdheut.

Kur e ama u motnue, Tringa muer në dorë drejtimin e shtëpisë, u ba i zoti i konakut, dhe revolverin që deri atëhere e mbante msheftaz në grykcë, e nxori haptaz, tue e mbajtë në brez. Tash e tutje deri sa vdiq ajo muer pjesë në të gjitha mbledhjet e kuvendet e katundit, të flamurit e të Malë-

sisë mbarë, në të cilat përfaqësoi me nder vllazninë, katundin apo flamurin e vet.

Mbas vitit 1905 i vdiq e ama, kështu që Tringa mbeti e vetme në shtëpi, tue i ra tanë barra me mbajtur derën çilun — dhe e mbajti ma së mirit sa me ja pasun lakmi të gjithë.

## E PARË E GRAVE TË FLAMURIT TË GRUDËS

Mbasi Tringa e la mënjanë punën e martesës dhe ngjeshi armët në brez, si një djalë i mirë, ju vu mbarështrimit të shtëpisë. Njikohësisht ajo ishte edhe në krye të punëve shoqnore me gra të katundit dhe përfaqësonte familjen, vllazninë, katundin apo flamurin simbas shkallës, në të gjitha mbledhjet e Grudës ose të mbarë Malësisë, tue e mbajti veten të barabartë me burrat.

Megjithëse e pashkollë, nga natyra ajo ishte e squet dhe e shkathët si rrallëkush. Por tue pasë edhe përvojën e jetës, të fitueme nëpërmjet takimeve të shumta me burra të mendshëm e pleq të Grudës e të Malësisë, ajo ishte në gjendje të kuvendonte ma së miri me cilindo të ishte ai, i këndueshëm ose i pakëndueshëm, i ri apo i thyem në moshë. Tringa ishte gojambël, fliste rrjedhshëm, i rendiste mendimet aq qartë sa me të habitun.

Ajo njihej si femna ma e mendshme e katundit e flamurit dhe si e nji burrit ma të përmendun zente vend fjala e saj. Asht për t'uj çuditun se sa thellë ju hynte punëve shoqnore dhe se sa përpërimtare ishte në shpirtin e vet, së paku për kohën e për rrethin ku jetonte.

Disa zakone të trashëgueme, lidhun me fem-

nën, i quente jo të dreja, jo njerëzore, dhe u mundonte, në mos me i përmbysun, së paku me i zbutun. Tregohet se njiherë, në një fejesë, ku mernte pjesë, ajo pat thanë: «A do të vijë ndonjihërë koha kur djali ta zgjedhë vetë vajzën e vajza djalin? Kush jep të gjegjun për jetën e një çifti që ndosh-ta, me padashje e pa u njoftun, martohet, tue mos pasun as moshën, e belda as virtytet me përkue me njeni-tjetrin? Sa vajza të mira e, besa, edhe djem të mirë, janë marrun në qafë, e merren, me këto zakonet tona!» Kështu, pra, Tringa përpiquej që sadopak të mund të ndërronte ose të zbutte ashpërsinë e zakoneve për këso çashtjesh. «Po si asht e mundun — thoshte — që fëmija në djep të fejojhet dhe t'i vehet vula fatit të tij, kur edhe si ka lshue gjithë e nanës së vet? Kjahe, rob, të keqen! E ç'asht ma zi, ndodh që fejesa shpesh bahet kur fëmija asht në barkun e s'amës! A nuk bajnë keq prindët me jetën e këtyne fëmijëve? A nuk duhet me i hjekun këto zakone të panjerëzishme?»

Si femën që ishte, megjithëse e pamartueme e jo grue burrit e nanë fëmijësh, ajo nuk i pëlqente edhe shumë zakone të tjera, që i gjente pa vend, jo të drejta. «Po pse të teprohet në vdekjet, — thoshte në shumë raste, — a nuk asht mjaft që shkon njeriu, por të mbesin mbas tij në hall edhe familja? Më duket se nuk e kena mirë: duhet të bajmë që njerzishëm të shtihet në dhe i dekuni, për pa ja randue jetesën të gjallëve»

«Po si bahet me u shitun e leçitun për festat? — thoshte në raste të ndryshme. — Më duket se mjaft marrisht i festojmë: hamë, pimë e shkry-hena, për 2-3 e ma shumë ditë, me miqësinë, borç-



litena deri në fyt, e mandej një vjet të tanë rrimë tue i la borxhet e fëmijët i bajmë me hjekun keq. Edhe kaut të kularit i vemë thikën për këso ditësh, pa mendue gjatë se do të na mbesë toka djerrë e se do të bahena nevojtaret e të tjerëve për me e punue».

Shtypja e ndrydhja e femnës nga ana e burrit i bante përshtypje dhe e quente të padrejtë epërsinë e burrit dhe nënshtrimin e grues, si me thanë qenjen e burrit si gjel në shtëpi e shoqni, kurse femnës ju donte me durue shpesh përçmime e edhe keqpërdorime, trajtime të padrejta, qofshin ato të përcaktueme në të thanuna të kanunit të trashëguem ose të praktikueme nga individë të veçantë. Vlerësimi i femnës fillonte bash që ditën e lindjes së fëmijëve, kur u shifte qartë ndryshimi midis djalit e vajzës. Për lindjen e djalit gëzonte shtëpia, merrte zani dhenë e u njoftonte katundi edhe me të shtime pushkësh, ndërsa për lindjen e vajzës sikur njerëzit e shtëpisë rrishin si të topitun, të pagaz, se ma me u gëzue e me njoftue miqësinë as nuk u shtyjshin shumë.

Të gjitha këto e të tjera Tringës i bajshin përshtypje, e ndoshta, tue qenë vetë e lirë e jo nën kërbacin e kunorës së kishës, ajo fliste për këto ndryshime dhe kërkonte që grueja në Malësi t'u vlerësonte në një shkallë me burrin, barabar në gjithçka, mbasi ajo ishte gjysa e familjes dhe pa të cilën nuk kishte përtërimje të jetës. «Sa mirë ju burrat, — thoshte Tringa, simbas dëshmimeve që ka lanë Dranë, Lekoçaj, — në rreziqe e gjaqe qi ju ndodhin në shtëpi e vllazni kërkoni me ju ndihmue gratë, në dorën e të cilave nganjherë bie tanë barra



e konakut, pse ju ja të ikun, ja të ngujuem në shtëpi, nuk mund të delni në dritën e diellit; ose kur asht puna që hapet luftë me malazes ose Turki, po këto gra vinë krah për krah me ju me pushkë në dorë ose edhe ju mbajnë me çka u lypet në pritë, por, kur bie jeta në rehati, shpejt e harroni se shpesh gratë janë ato që ju kanë zbardhun faqen, e pa ndihmën e tyne kushedi se si do të ishte sjellun puna. Besa, more burra, nuk e keni të drejtë kështu, por duhet që ta bani menden top se pa gratë as jetesë nuk keni, as trashëgim e as zotësi e trimni me luftue e qindrue për nder të shtëpisë, të katundit a të vendit. Turp të ketë ai burrë që i ven dorë ose gojë grues me të cilën flen, që i lind bij e bija, që ndan të mirën e të keqen e jetës me të, që i ban gjithë atë shërbim. Të kisha gja në dorë, do t'i kisha tredhun ata burra faqezet qi nuk ja dinë vleftën grues së vet».

Këte shfrim ajo e bante sa herë që paraqiteshin raste me ndërhy për pajtime të grindjeve, që ndodhshin në familjet midis bashkëshortëve. Për trajtime të tilla ajo kishte vetëmarrun lirinë: ishte e zonja e vetëvetes, shtëpi e parë e vllazni e fortë dhe mbi të gjitha ishte e pasun me trimni e guxim dhe, tue qenë fisnike në shpirt, nuk i ulte sytë para askujt, e secilit ja thoshte fjalën troç.

Këso dertesh dhe të tjera Tringa i shtronte në kuvende, në raste të ndryshme që ju paraqitshin, për të ba sa ma shumë njerëz njimendjeje e me ulun sado pak ashpërsinë e zakoneve të mbetuna në ato male të vetmueme e në luftë me botën që i rrethonte. Kështu ajo arësyetonte dhe fjala e saj nuk binte përtokë, por gjente mbështetje diku ndër burra e shumë ndër gra. Dita-ditës Tringës i shtohesh vlera

për mendime të mira që kishte e për urtinë me të cilën i shtronte.

Por kishte edhe asish që e quenin Tringën njeri që donte të ndërronte zakonet, të nxirrte gratë në krye të oxhakut; atyne nuk u vijshin për mbarë fjalët e saj vetëm e vetëm sepse ishte femën. Te gratë Tringa fitoi autoritet; ato ja pëlqejshin mendimet dhe nën ndikimin e saj janë shikue ma me kujdes disa punë, si lidhun me fejesat, ashtu edhe me harxhimet e teprueme në dreka e festa, me sjelljet midis bashkëshortëve etj.

Tue e pasë Mehmet Shpendin mik shtëpie, ka të ngja që disa mendime lidhun me pakësimin e harxhimeve për festa, dasma, lindje e vdekje t'i ketë shprehun tue u mbështetë në vendimet e Djelmnisë së Shalës për këto gjana.

Tringa ishte edhe kundër hakmarrjeve e gjaqeve, të cilat i quente sëmundje të randë, që hante jetën e burrave të malësisë, në një kohë, kur jeta ishte aq e shtrenjtë për të pasë sa ma shumë pushkë për t'i dalun zot vendit qoftë kundër anmikut, që na kishte shkelun, Turqisë, qoftë kundër anmikut fqinj, që donte me na coptue, shovinistëve malazez. Ajo merrte pjesë në pajtimin e gjaqeve dhe u kënaqte kur ja mbërrinte qëllimit.

Prijsit të Hotit, Dedë Gjo'Lulit, i kishin pasë vra një nip. Vllaznia e dashamirët e gjaksit, prej frikës së hakmarrjes, u ndrynë mbrendë, se Deda kishte vllazni të fortë dhe Hoti ishte flamur i parë në malësi, kështu që nuk kishte si të mbetej shumë kohë pa u marrun gjaku. Pleqtë e maleve menduen, kuvenduen dhe e panë të udhës me i pajtue këto të dy vllazni: Deda të falte gjakun e shtëpia e gjaksit të përgjegjej me zhdantim. Mbasi e pleqnuen mirë



e mirë punën me njani-tjetrin, e të gjithë së bashku, një ditë prej ditësh, tue pasun edhe Tringën me vete, u nisën e shkuen në Traboin, në shtëpinë e Dedës, i cili i priti si asht ma mirë.

Mbasi mbaruen përshëndetjet e pyetjet e zakonshme, tek e vona u hap biseda rreth qëllimit për të cilin kishin shkue atje, për t'ju lutun që ta falte gjakun. Deda ngurroi, se edhe e kishte pasë dash-tun shumë nipin si edhe pse i dukej ligështi para të tjerëve. Nuk mbërrijtën pleqtë e malësisë me ja mbushun mendën Dedës me e falun gjakun, mbasi si ai e si pleqtë e vllaznisë së tij nuk po lshojshin.

Kah fundi i bisedës, Tringa, tue pa se fjalët nuk po u binin në ujdi, prej frikës se do t'u kthejshin si kishin shkue, megjithëse e re në moshë e femën, në mes të burrave e mori fjalën, tue ju drejtue Dedës:

— Lum Deda, a duhet mos me u ba gjaqe në malësi dhe a asht e mirë me ra vendi në paqtim?

— Po, lum bija, ashtu asht e mira, — ja priti Deda.

— A do të ishte mirë që të gjitha gjaqet që sot janë të pajtoheshin e malësorët mos të rrishin me pushkë në faqe kundër njeni-tjetrit, por t'u shtërngojshtin me punue për jetesë e edhe me luftue sa ma mirë anmiqtë e vendit, që pa nda na bien në qafë për me na grabitun çka asht jona e që të parët na e kanë lanë?

— Besa, Tringë, mirë po thue, ashtu asht e ashtu duhet ba, se ashtu sakt dhe e don e mira e vendit, — ju përgjegj Deda.

— Po mirë, po kush duhet me ja fillue kësaj pune? — e pyeti ajo e vazhdoi: — Unë mendoj se krenët e vllaznitë e forta duhet me hapun rrugën

të parët për këto pajtime, ata të cilëve askushi nuk mundet me ju thanun se e falën gjakun pse nuk ishin të zotët me e marrun. Si kryekreu i malësisë sot ti je dhe të mbetet ty me pri që të të ndjekin edhe të tjerët; e në qoftë se ti nuk prin edhe në pajtim, je ti që malësinë ke me e ba me jetue në gjaqe, me pushkë në faqe njeni kundruell tjetrit. Sot ti e ke në dorë gurin edhe arrën; gjithë malësia kah ti i ka sjellun sytë. Unë mendoj ta falësh gjakun, jo për ligështi, se këtë nuk ta ven askush në shpinë, por për burrnin, e këte e ke pasë edhe e ke — edhe si Dedë, edhe si vllazni, edhe si flamur. Fale gjakun sot ti, që nesër të nisin të tjerët me i falun gjaqet, kështu që të bjerë malësia në paqtim ndërmjet vedit. Si thue, lum Deda?

Deda mendueshëm i ndiqte fjalët e saj që ju dukshin me vend, dhe në sa ajo flitte, ai para asaj sikur po u zvogëlonte. Mbasi mbaroi fjalën Tringa, ai ra pak çaste në mendim, u vu në udhëkryqe, s'dinte se kah t'ja mbante. U çue në kambë, ndezi një cigare duhan, duel jashtë, bisedoi me të vetët, u kthye, u ul në anë të oxhakut dhe, për çudi të të gjithëve, nisi me folun:

— Burra! Gjaku ju kjoftë falun si gjini i nanës. As gjak as varr për nipin tem nuk kërkoi prej vrasëvet. Ata janë të liruem prej nesh sikur mos të kishte ndodhun asgja, e miqësinë që e kena pasun me ta do ta mbajmë si ma parë. Këto që po ju thotë Deda jua thotë gjithë vllaznia eme, gjithë Traboini. — Mbasi heshti pak, u kthye nga Tringa e tha: — Smail Martini ka ditun se kë me lanun mbas vedit. E mira e malësisë, dhe e Shqipnisë, asht ashtu si tha Tringa. Ju të rrini sonte të gjithë për darkë, se



më duket sikur po më ngjallet nipi, e nesër, si u fillue këtu, të bajmë mendim që doradorës me shkelun të gjithë malësinë për me e vu në pajtim.

— Paç faqen e bardhë, Dedë Gjo'Luli, ti me të tanë vllazni, se ma burrnisht s'ka si bahet se sa e batë sot ju. Prandej i thonë burrit burrë, pse din ja me të falun ja me të vra, — tha ma i vjetri i pleqëve.

Për disa ditë shumë gjaqe u pajtuen.

Prej asaj dite e mbrapa, e kjo ndodhi rreth vitit 1900, Deda gjithmonë, për probleme të vështira që kishte me zgjidhun në malësi ose në Shkodër, për malësinë kërkonte ndihmë e këshillë prej Tringës sonë, e edhe në kryengritjen e përgjithshme të Malësisë e pat jo vetëm luftëtare sypatrembur, që turpnonte edhe burrat ma të mirë, por edhe këshilltare për luftë e për parashtrime kërkesash, si edhe një ndër organizatorët për punët që kishte lufta, komandante të grave jo vetëm në mbrapavijë, po edhe në përpjekjet ma të përgjakshme.

## NDIHEN ZANE PËR KUSHTRIM

Posa morën pushtetin në dorë, më 1908, turqit e rinj nisën të zbatojnë politikën e osmanizimit të popujve të perandorisë, të shtrojnë vendin prej Detit të Kuq deri në Adriatik, tue i quejtë gjithë popujt e shtypun prej tyne një komb: turq. Me anën e kushtetutës së shpallun lajmuen botën se një erë e re demokracie do të përshkonte gjithë vendin e një jetë e re do të fillonte në perandorinë e kalbun. Por menjëherë nisën me u hequn popujve të robnuem edhe disa liri krahinore e të drejta të fitueme



me kohë. Ata deshën ta shtronin vendin njisoj si në Anadoll, Jemen e Shqipni, me nëpërkambë dëshirat kombëtare të tyne, të cilat kishin marrun krahë.

Hovi i gëzimit të parë që përshkoi Shqipninë në fillim, për liritë e shpalluna, nuk vonoi të bjerë; shqiptarët mbetën të hutuem prej masave shtypëse që ndërmuar Stambolli; vendi tejprtej u përshkue nga një tronditje e ethshme. Shqiptari u ndodh në udhëkryqe: ja me u turqizue, ja me u çlirue prej çapojve të anmikut. E në këso rasash ai din me e zgjidhë punën drejt në dobi të atdheut.

Shqipnia u çue në kambë, e nisi me i lanun në një anë gënjeshtret e turkoshakëve dhe me ja dhannun fjalën armëve të veta, që ishte mësue me i mbajton me nder e me i shprazun për nder.

Përleshja filloi. Që prej rrapit në Mashkullorë e Opar, deri në Lumë, Breg të Vardarit, Fushë të Kosovës, Rrafsh të Dukagjinit, Malësi të Mbishkodrës, gjithandej vendi, kryq e tërthuer, muar zjarr, dhe anmikut filloi me i rrëshqitun toka nën kambë. Edhe këtë radhë pushka e shqiptarit i këndoi me të tanë fuqinë e grykës së saj lirisë; ajo gjëmoi sidomos në fushë të Kosovës. Zjarri i luftimeve prej Kaçanikut nisi të përzhisë me radhë Qafën e Dules e mandej atë të Morinës, të Kolçit e në fund të Agrit. Te Ura e Bahçallekut nuk ndezi koburja e Abaz Bekteshit, që shtiu kundër Turgut Pashës. Kështu Pashai turk hyni ma i egërsuem në Shkodër. E vetmja krahinë ende e pa shkelun në veri ishte Malësia e madhe. Ajo mbeti e veçue. Kundër saj u drejtuen forcat turke prej Plave e Gucie nga veriu, prej Shkodre nga jugu dhe Tuzi nga perëndimi. Në këto kushte të randa aty-këtu u shfaqën mendime me u dorëzue armët turqve të rinj.

Tringa e kundërtoi këtë mendim:

— Armët mos të dorëzohen; në daçin me na i lanun, si deri sot, mirë, në kjoftë se jo, na pa to nuk kemi të gjallë në këto malet tona, pra, ma mirë herët se vonë t'ja vemë pushkën turkut e të dalë ku të dalë, një herë kemë le e një herë kemë me dekë, e makari të desim burrenisht, në kambë, me pushkë në dorë, si ju ka hije shqiptarëve. Po na u hoqën pushkët prej doret, turku ka me epasë lehtë me na pushtue e me na nëpërkambë, me na vue shqelmin në bark e konopin në fyt. Në Kosovë luftuen, në Dukagjin e pritën me pushkë; Mehmet Shpendi ka marrë malet e pra edhe na e kemi kohën me u çue në kambë e me ba si e lypë e mira e vendit: me luftue, me e fitue lirinë para se turku të na bajë turq.

Kështu flitte Tringa me burra e me gra, e besa e ndigjojshin me kujdes, por përnjiherë në pritje të çka do të ndodhte ma vonë, me pendim të madh në përgjithësi malësia i dorëzoi armët, kurse pakica që nuk i dha, muer arratinë.

Tringa nuk u arratis. Me porosi të Dedë Gjo'Lulit e të Kol Kurtit të Grudës ajo qëndroi në vend që të vazhdonte me mbajtun gjallë frymën e gatitjes për kryengritje, për t'u çue vendi në kambë kur të fillohej ajo. Ditën e natën, me shoqni e vetëm ajo përshkoi jo vetëm luginën e Cemit, po gjithë Malësinë e Madhe dhe e tha fjalën e vet tanë zjarr, tue e mbajtun nalt moralin e malësorëve, tue i porositun që, kur të jepej kushtrimi, të gjithë, burra e gra, të brofnin në kambë, si një trup i vetëm, e t'i binin turkut për me e shporrun prej Shqipniet: «po nuk u ba kështu do të na shporrë ai ne, —



thoshte ajo, — prandej duhet të ndeshena me turkun me pushkë për faqe. Kështu asht e thanun». Malësia e ngratë kishte ra në hall. Kurrë nuk kishte qenë ma ngusht ajo malësi, kreni e kombit shqiptar, që për shekuj me radhë kishte luftue kundër rrebesheve grabitqare të të huejve dhe nuk i ishte nënshtruar robnisë së randë turke. Me pushkë në dorë Malësia i kishte ba ballë të dy të këqijave, kishte jetue midis dy zjarreve, tue riejtun «të vetën» si sytë e ballit. Por tashti nuk kishte armë.

Me mish e me shpirt ju vue punës Tringa me gra, për me e armatosun malësinë, dhe pak prej përtej kufinit e pak prej Shkodre nisën me hy armë në Luginën e Cemit. Diku me pagesë të madhe e diku me vështirësi e rrezik të madh, në rrugë e pa rrugë përreth kufinit apo në mbrendi të vendit, të futuna në petka të shtatit, në djepe, në ngarkesa drush e qerresh me kashtë, fishekët e armët silleshin në malësi. Ndërsa malësorët shkundshin xhepet edhe prej groshit të fundit, mjaft që të mund të kishin, sado pak, pushkë e fishekë për t'i përdorun në luftë kundër pushtuesit, tregëtarët e qytetit të Shkodrës, në vend që me ju ndihmue e me u bashkue me ta në këtë luftë të shenjtë, bajshin pazarllëk për me ua shitë armët sa ma shtrenjt malësorëve, tue u rjepë edhe lëkurën, për me shtue kështu kamjen e vet. E gjithë kjo punë e sigurimit të armëve ishte, si i thonë fjalës, me krye në thes, por guximi, shpirti i sakrificës i malësoreve tona e urrejtja që kishin për pushtuesin i bante që mos me marrun ndoresh asnjë vështirësi, pengesë e rrezik. Pak armë hynë në malësi, por ama ma mirë pak se aspak. Me ato malësorët mund t'ja fillojshin

luftës, të çarmatosnin anmikun për me u armatosun vetë.

Nuk ishte vetëm armatimi që duhej, ishte edhe buka për të cilën malësia kishte nevojë, e Tringa u muer edhe me këtë punë. Prej maleve të mëdhaja zbritshin gratë deri në Shkodër, Lezhë e Breg të Matës, ku ngarkojshin kafshët me misër, e vetë me barrë në shpinë, dhe tue u riejt prej postave e rojeve, tue kalue të shumtën e herës vetëm natën, ju ngjiteshin maleve të veta për me sigurue, për kohën e luftës, sado pak një rezervë të vogël ushqimi, pse dimni ishte në mbarim.

Në krye të grave në këto punë të vështira, por aq të randësishme e jetike, qëndronte Tringa, tue e krye ma së mirit detyrën, pa ra në sy të spiunëve.

Në këtë gjendje shqetësuese e pasigurie, që zotnonte vendin, u ba detyrë e ngutshme për çdo shqiptar me i dalun zot «të vetës», Shqipnisë.

Shqipnia nuk duronte ma gjatë ndrydhjen, kësh-tu që edhe malësorët, të pamësuem nën randim të dorës së huej, nisën me lëvizun. Zunë të ndjehen zane kushtrimi. Ushtima e topave në Kosovë u ndigjue edhe në këto anë dhe i nxiti malësorët me shpejtue veprimet për kryengritjen e përgjithshme shqiptare. Filluen kuvendet e vogla vllazni-vllazni, kaluen në ma të gjana katund-katund dhe përfunduen në kuvendin e përgjithshëm si Malësi e Madhe.

Edhe në Grudë, simbas radhës, u banë këto mbledhje. Tringa muer pjesë në të gjitha kuvendet, dhe e tha fjalën e saj tanë zjarr, sa që të shtangun mbeteshin burrat e malësis para arësye-timit e guximit të saj, para qartësisë së shprehjeve e përmbajtjes së mendimeve.



Embetun dhe e pranue me në kambë të të atit, nuk u bante kuvend pa marrun pjesë edhe ajo. Në çdo mbledhje ajo fliste burrnisht dhe paraqiste vargun e detyrave që merrte mbi vedit me i plotësue. Kështu ajo nxiste edhe burrat që të jepshin fjalën me krye detyrat ma së miri për të mos mbetun mbrapa një grueje.

Nji ndër këto mbledhje të para të Grudës, aty nga gushti i vjetit 1910, u ba në katundin Këshevë. Në këtë mbledhje ndodhej edhe Sokol Baci, i ardhun prej Malit të Zi në Grudë, gjoja për të pa të vetët, vllazninë. Filluen bisedat në duhej të çohet malësia në kambë për të luftue shtypësin shekulluer, për ta shporrun Shqipniet, për t'i sigurue vendit lirinë, nëse edhe Gruda duhej të rrokte armët e t'i vente pushkën turkut, sundimi i të cilit ishte ba i padurueshëm për vendin.

Shumë prej atyne që e morën fjalën mendojshin se duheshin rrokun armët.

Mbasi Sokol Baci ndigjoi shumë vetë, ndër ta edhe Tringën, mori fjalën e ju thotë të mbledhunve në kuvend:

— Burra! mendoj se vendi nuk mundet me i ba ballë fuqisë së turkut. Turkia asht e madhe, e fortë, me ushtri shumë, me armatim e mjete të reja. Ka me na shtrure, djegun e pjekun, e na gja në dritë nuk kena me qitun, veçse kena me lanun shumë krena e vendi ka me kalue nën një sundim edhe ma të randë. Pak jona, ndihmë nuk kena, armët na mungojnë, se i ka mbledhun turku, kështu që, po të çojmë krye, do të shkatërrohena sa me ju dhimbtun gurit e drunit. Kaq ju thom e ju bani si të dini vetë e t'ju vijë ma për shtat, por me më ndigjue mue e leni këtë punë, se nuk mun-



deni me fitue asgja tjetër përveç shkatërrimit e mjerimit. Në kjoftë se do të sigurohen ndihma e dalëzotësia, atëherë ndryshon puna, atëhere edhe unë do të isha gadi me ja vu pushkën turkut.

Këto fjalë tha Sokolë dhe heshtja zotnoi mbledhjen; burrat po thithshin duhanin mendueshëm, pa hapun gojë. Ai i tha fjalët e veta, por vetë ishte në Mal të Zi, nuk ndjente në shpinën e vet trusjen e madhe, që kishte fillue me i randue vendit. Dikush thoshte me vete se ç'dreq e kishte pru këtë këtu për të na prishun punët e fillueme, dikush po u frynte për me ju shprazun, e ndonji, ndoshta, mund të mendonte se e kish pak hak, dhe ma me të matun duheshin marrun punët.

Nësa burrat po bluejshin në mende të veta me ja gjetun rrfanën përgjegjes që ju duhej dhanun fjalëve të Sokolit, Tringa brofi në kambë porsi zanë malit dhe, në mjedis të burrave të mbledhun në atë kuvend, muer fjalën e tha:

— Sokol! Edhe maleve përreth ju vjen turp për çka qite ti sot prej gojet. Vendi ynë ka kenë e asht çerdhe burrash, që nuk dinë se ç'asht frika. Me pushkë në faqe, tash sa qindvjet i kanë dalun zot trojeve të të parëve dhe kanë ruejtun lirinë, si gjanë ma të shtrejtën e jetës, kanë ruejtun erz e nderë. Sot të gjitha këto po don turku me na i nëpërkambun e ti po na thue mos me luejtun vendit. Bukur, besa!

Turku asht i madh, por na në vend tonë jena edhe ma të mëdhenj, ma të fortë. Do të digjena e do të piqena, do të bahena shkrumb e hi, do të lamë krena, por ama pa pushkë të shtime e pa gjak nuk do të lshojmë ate çka asht jona, pa le të bahet si

të bahet: për një grusht eshtna, pasha këtë tokë, nuk do t'i korisim varret e të parëve!

Nuk kena armë sa duhet, asht e vërtetë, por do t'ja marrim turkut, e me to do ta luftojmë, do ta përzamë prej vendit.

Për ndihmë kena të drejtën tonë e bjeshkët tona, në gji të të cilave kena le e jena rritun. Ato qysh në djep na kanë ushqye me afshin e lirisë e të krenisë se jemi shqiptarë, e shqiptarë do të mbelemi ja të gjallë ja të vdekun.

Gruda, me bura e gra e me të gjithë malësinë do të rrokë armët me luftue turkun, e dora-dorës me të gjitha viset e tjera, ç'janë shqiptarë e flasin shqip do të çohen të tanë së bashku për një qëllim të vetëm: me ja sjellun Shqipnisë lirinë, që prej shumë brezash po dishrohet.

Të gjithë trimat e malësisë nuk dinë se ç'asht frika dhe do t'i përballojnë të gjitha vështirësitë, tue pasun dyshek tokën e jastek gurin e për shujtë hithat e lendat e lisave. Prandaj ti ktheu kah ke ardhun e shko lëpiji sahanat e Knjazit... Na do t'ja vemë pushkën turkut e nuk do ta lëshojmë doret armën deri sa ai të thejë qafën prej vendit tonë, deri sa mos të zhduket prej Shqipniet. E do të jem gadi kurdoherë me i vu pushkën edhe kujtdo tjetër që do të lakmojë me prekë këto ana.

Këto tha Tringa dhe burrat e mbledhun në atë kuvend morën zemër edhe ma shumë prej guximit të kësaj femne, kurse Sokol Baci u turpnue: i zoti me e vra nuk ishte pse edhe ajo ishte me pushkë në brez e vllazni e fortë; i zoti me qëndruar në të veten nuk ishte, pse të gjithë e shiquen rrëmangët e me një farë përçmimi. Ai e kuptoi gjen-





5. Para fillimit të kuvendit

djen e krijueme mbas fjalëve të Tringës dhe nuk u shty gjatë.

Mbledhja mbas kësaj ndeshje muer vendim që Gruda me Malësi të çohet në kryengritje për me luftue turkun, së bashku me krahinat e tjera të atdheut, me i sigurue lirinë Shqipnisë.

## KUSHTRIMI U DHA

29 gushti i vitit 1910, kur Dedë Gjo'Luli i Hotit, Mehmet Shpendi i Shalës dhe shokë të tjerë kaluen kufinin, tue lanun trollin e të parëve për të dalë në Mal të Zi, asht dita e fillimit të përpjekjeve aktive për kryengritjen e armatosun kundër sundimit turk. Kur kaluen kufinin ata dhanë një batare pushkësh për të tregue se ato flakë pushke do të baheshin një ditë shkëndija të një zjarri që do të përhapej nëpër gjithë Shqipninë. Edhe prej Grudet, flamurit të Tringës, mori rrugën e arratisë Kol Kurti me 10 shtëpi. Pra kushtrimi u dha! E mbarë malësia nisi me u përgatitë për kryengritje të armatosun.

Më 24 mars 1911 malësorët u çuen disa me armë e disa pa to, veç me sëpata e kmesa.

Kryengritja filloi. Krismat e pushkëve banë me ushtue malet e me gjimue anë për anë luginat e Malësisë së Madhe. Malësorët tanë në befasinë ma të madhe, porsi sokola, sulmuen portat e kazermat turke, vendpërqëndrimet ushtarake në atë krahinë, të cilat i muerën me humbje mjaft të randa për anmiqtë, e të lehta për vete. Pushtimi i tyne ju dha dorë me armatosun vendin ma mirë e me pasun municion ma shumë, me pasun fuqi zjarri ma të



madhe për sulme e përpjekje ma të forta. Kështu u zbatue fjala e Tringës sonë dhe porosia e Dedë Gjo'Lulit: «me u armatosun tue çarmatosun anmikun». Numri i luftëtarëve me pushkë u shtue mjaft, pothuajse aq sa burra kishte malësia, që në shtatë vjet e në shtatëdhjetë vjet.

Prej krejet e në fund Lugina e Cemit u ndez si të shpërthente prej toket vullkan. Anmiku në panik; kush nuk u vra, u dorëzue ose ua mbathi kambëve dhe malësia për katër ditë çliroi vendin prej turkut e qe në gjendje me i ra Tuzit, të cilin, mbasi e rrethoi në të gjitha anët, me datë 28 mars 1911 e sulmoi në të gjitha drejtimet dhe e çliroi nga zgjedha. U blokue lagjja e Shipshanikut në veriperëndim të qytetit; rruga Shkodër-Tuz u pre. Kryengritja përfshiu një trevë mjaft të madhe, që shtrihej prej Tuzit e deri në Dri dhe prej Koplikut deri në Gusi.

Tringa nuk qe arratisun me grudasit e tjerë në Mal të Zi, por kishte ndejtun në vend për të veprue për organizimin e kryengritjes, për të sigurue armë e ushqime, për të hetue vendosjen e gjendjen e forcave turke dhe për të mbledhë të dhana të tjera që ju dojshin kryengritësve. Tue u mbështetë në organizimin ushtarak tokësor të burrave, ajo krijoi njisitet e grave për veprime të ndryshme. Ajo i ndau ato në grupe luftimi, zbulimi apo hetimesh, si i quenin ato, për ndihmë dhe për mbajtje fishekësh e ushqimesh. Tringa pat krijue edhe grupin e grave që do të merreshin me varrimin e të vramëve.

Qysh ditën e parë të shpërthimit të kryengritjes, ajo rroku pushkën dhe, krahas me burrat, luftoi kundër anmikut, tue u dallue qoftë për guxim, qoftë për mprehtësi. Me luftëtarët e tjerë sulmoi



në Deçiq dhe e shikoje ku ishte rreziku ma i madh. Nuk merrte vesht se mund ta shponte plumbi, por vikatte: «përpara vllazën!», «bini, burra!» dhe delte në krye të luftëtarëve, pa përfillun rrezikun. Malësorët merrshin edhe ma shumë guxim prej saj dhe grave të tjera, që merrshin pjesë në luftim, dhe kalojshin në sulm të papërmbajtun. Lekët e malësisë porsì petrita i ngjiteshin të përpjetës së Deçiqit, pa u vu vesh plumbave që anmiku derdhte si breshën mbi ta. «I gjalli e merrte stafetën e shenjtë të lirisë prej dorës së dëshmorit dhe, tue gufue gjak e zjarm, ngjitej me të gjithnji e ma nalt drejt majës», deri sa ma në fund Prel Gjeka, megjithëse i plagosun randë, u ngjit deri në majë të Deçiqit dhe e nguli flamurin mbi llogoren e fundit të turqve, e aty mbaroi, për të mos u çue ma kurrë. Ai ra nën hijen e flamurit që, më datën 6 prill 1911, për herën e parë mbas vdekjes së Skënderbeut, në zjarrin e luftës për liri, u ngrit në Deçiq dhe valviti i lirë në një cep të tokës arbnore të rimun me gjak fatoesh.

Përpyekja e parë e Malësisë së Madhe për lirinë e Atdheut u kunorzue me nji epope të lavdishme dhe kështu ju shtue nji faqe e lavdishme fondit të artë të historisë sonë kombëtare. Me gëzim të pakufishëm e përshëndetën luftarët naltsimin e flamurit me të shtime pushkësh, ndërsa turku gjuente me tërbim Deçiqin me top prej kalasë së Shipshanikut, por predhat binin andej e këndej përrojeve pa shkaktue dam.

Gjatë kësaj kryengritje shqiptare në ballë të luftës printe, tue u valvitë flamuri i kuq me shkabën dykrenare, flamuri i Skënderbeut, nën hije të të cilit «... trimat shqypetarë, tue luftue, hidheshin

si të ishin në darsëm tue gëzue!..»Malësorët e shihnin simbolin e kombit të vet të përhidhej i lirë në ajrin e pastër të maleve tona, në zjarrin e luftës, tue ju pri luftëtarëve kah fitorja e lavdia, sikur u printe me Skënderbeun. Ngritja e flamurit nxjerr në pah edhe qëllimin, pikësynimin apo objektivin e kryengritjes: lirinë e atdheut, për të cilën ishin të zhurituna zemrat e malësorëve tanë trima dhe e gjithë popullit shqiptar.

Të marrunit e Deçiqit u kremtue edhe me një gëzim të posaçëm: për luftarët u shtroue një drekë: u prenë shumë bagëti e u ba shenllëk i madh. Tringa vetë dha një ka për ta premë dhe një tjetër Nora, e kështu me radhë. «Gosta kje e madhe e shumë lot u derdhën prej gëzimi e prej përmallimit».

Luftarët e ramë dëshmorë në këtë ndeshje u mbartën me vigje nën kujdesin e Tringës e të Norës, të cilat, tue i vendosun për së mbarit e tue u fërkue sytë, u thoshin: «Shihni edhe ju bajrakun e lirisë, se për këtë bajrak ju ratë; do ta keni ma të lehtë dheun e vorrit!»

Në gjendjen e krijueme nga shtrimja e kryengritjes dhe spastrimi i forcave turke pothuejse tanësisht prej të tanë Malësisë së Madhe udhëheqësit e mendes e të pushkës së kësaj lufte të mbledhun në Cetinë, më 30 mars 1911, përpiluen dhe nënshkruen një memorandum që ua drejtuen fuqive të mëdha. Ky memorandum njihet me emnin «Qyshket e Malësorëve». Ai qe shkruar prej Luigj Gurakuqit në gjuhën shqipe e frengjishte dhe ju dorëzue përfaqësuesit francez me porosi që t'ua jepte edhe të gjithë përfaqësuesve të shteteve të tjera në Cetinë. Një kopje i qe dorëzue drejtpërdrejt qeverisë së Kral Nikollës.



Me anën e këtij memorandumi udhëheqësit e kryengritjes, në emën të të gjithë popullit shqiptar, në pesë pika kërkojshin autonomi të plotë për të katër vilajetet, që përfshijshin shtrimjen tokësore të popullsisë shqiptare nën zgjedhën turke, simbas ndarjes administrative.

Por turqit e rinj menduen me e shtypun me hekur e zjarr kryengritjen shqiptare. Ata nisën në Shqipni gjeneralin famëkeq Shefqet Turgut Pashën.

Ai, në krye të 28-mijë ushtarëve, mbërriti në Shkodër. Në një mbledhje me parsinë e qytetit, për t'u mburrun, tha: si Shkodrën, ashtu edhe malësinë me të kërshitun të dhambëve do ta shtroj. Nji i pranishëm i padurueshëm ja priti: «Pak ma me të matun, pse në kjoftë se këtu nuk të pickoi asgja, vendi atje asht i mbushun me anxa, e drue se nuk ndahe pa u thumbue!» Dhe ashtu i duel.

Malësia, me të madh e me të vogël, me të rinj e me pleq, me burra e gra u çue në kambë, si nji trup i vetëm dhe i vuni pushkën, tue krijue, kësh-tu, nji epike të lavdishme në vargun e përpjekjeve të popullit shqiptar për liri. Në Fushë të Kosovës dhe në Luginën e Cemit u luejt prologu i mëveh-tësisë së kombit tonë. Tanë Evropa u mahnit me qëndresën shqiptare, u shtangën anmiqtë përpara luftës heroike që bajshin bijtë e shqipes. Nji përlëshje e tillë, kryekreje e popullit tonë që në kohën e Skënderbeut, nuk ishte pa: lufta kundër turkut u ba nji luftë popullore, për të cilën u flijue gjithshka: pasuni e jetë; u morën parasysh të gjitha vështirësitë, vuejtjet e mungesat që sjell gjendja e luftimit. Kjo ndodhte se fryma e Skënderbeut jetoi edhe mbas tij në popull, se bijtë e këtij truelli riejshin guximin dhe fuqinë që patën tregue në kohët e vjetra nën

Skënderbeun. Edhe pse luftuen fill vetëm pa ndonji ndihmë nga jashtë, ata i mundën turqit dhe e shtrënguan qeverinë turke t'u japë autonominë. . .

Por lufta nuk zhvillohet vetëm në front; ajo asht e vështirë dhe e ndërlikueme edhe në mbrapavija. Mbjajtja nalt e moralit, furnizimi, zbulimi, mbartja, mjekimi etj. janë të domosdoshme. Pa to fronti nuk ka jetë, nuk mbahet. Grueja shqiptare në çdo kryengritje e sidomos në atë të vjetit 1911 i ka plotësue këto detyra me nder e lavdi të pashoqe dhe njikohësisht ka marrë pjesë të gjallë në luftë, me armë në dorë bashkë me burrat, krahas tyne e asnjëherë mbrapa.

Tue fillue prej gushtit 1910, për t'i shpëtue terrorit turk, shumë malësorë kishin lanë trojet e veta dhe ravgojshin nëpër Mal të Zi. Para fillimit të kryengritjes së armatosun, në Podgoricë e vende të tjera të Malit të Zi u shifshin shumë gra e vajza malësore. Por që në ditët e para të kryengritjes atje mbetën vetëm plaka, vajza të vogla e fëmijë, ndërsa të gjitha gratë e afta, të kambës e të dorës, vrapuen te vllaznit e burrat, në ndihmë të tyne, me luftue së bashkut, krah për krah me ta, ose edhe me krye detyrat e mbrapavijës, për t'u shërbye luftëtarëve me bukë, ujë, mbartje, mjekim, lamje e qepje të veshmbathjes e të tjera punë që ka lufta.

Në këtë flakë që anë për anë përshkonte malësinë jepte kontributin e vet shumë të çmueshëm për kryengritjen e fillueme edhe grueja e kësaj krahi-ne. Në tansinë e kësaj lufte kundër pushtuesit turk spikat fytyra e grues malësore shqiptare, të prime prej Tringës e Norës. Populli i ka përjetësue në kangët e veta këto shtojzavalle:



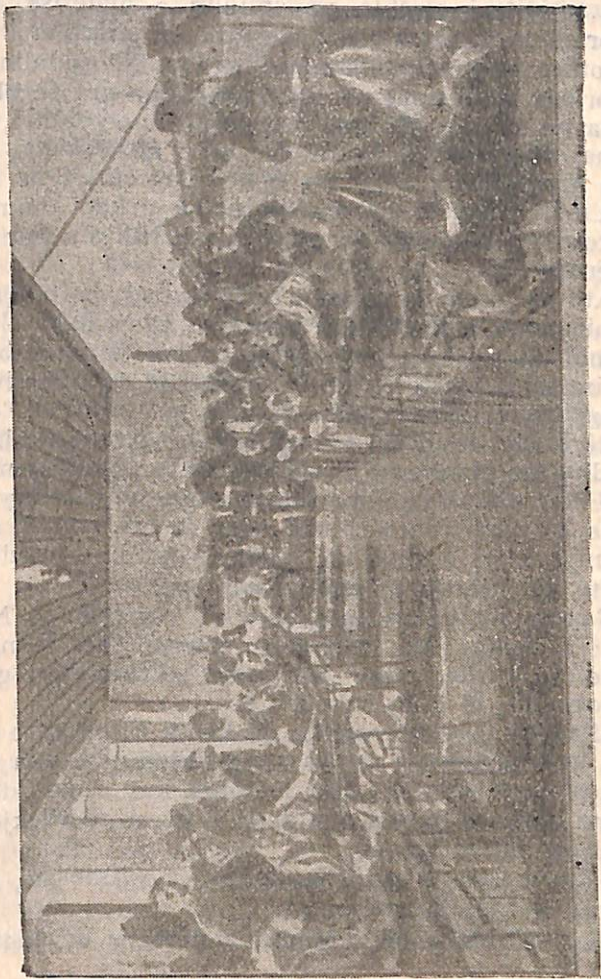
«Po lufton populli i malësisë:  
Hot e Grudë janë të Shqipnisë.  
Po luftojnë burra e gra,  
Askush turrin mos m'e nda.  
Po luftojnë gratë e malit,  
Nore Kolja e Tringa e Smailit,  
Norja e Hotit, Tringa e Grudës,  
Flakë për flakë në grykë të hutës.  
Kush si ka kto sokolesha,  
Të gjuejn me plumb, të vrasin me pesha.  
Kur lufton Palinë Prelë Nika  
Me ato gra e me ato çika  
Kund asqer në Hot s'mund hika...

Ato mbajshin e mjekojshin të plagosunit, kujdeseshin për gjithshka lypej për vorrimin e të vramëve, deri në vijë të parë ose në pritë ju çojshin luftarëve bukën, ujën, fishekët.

Nën drejtimin e Tringës një pjese të luftarëve ju pregatitej ushqimi në shpellën e Obodit, që ndodhet në Sukën e Grudës. Një ditë, një numër grash të ngarkueme me bukë kishin marrun rrugën në drejtim të pozicioneve, ku luftohej me shumë ashpërsi. Turqit i diktojnë prej së largu dhe i gjuejnë me top. Por gratë dijtën të manovrojnë, të shpëtojnë vetë e ushqimet. Vetëm një, Mare Ujkja, mbet e plagosun.

Shpella e Obodit asht një fortifikatë naturale, e futun në thellësi të malit horizontalisht. Vetëm një rrugë dhish të çon te gryka e saj. Në të kanë qenë vendosun një pjesë e rezervave ushqimore dhe, si me thanë, një spital fushor i thjeshtë, ku u mjekojshin luftarët e plagosun lehtë. Të plagosunit





6. Midis të të shtruemve ka edhe malësore të plagosuna.

randë me kafshë ose vigje, nëpër Dinoshë ose Malin e Kakarriqit, i çojshin në spitalin e malësisë, në Podgoricë, ku u mjekojshin. I gjithë ky shërbim kryhej pothuajse krejt vetëm prej grave. Në spitalin e Podgoricës kanë qenë të shtrueme edhe gra të plagosuna në luftime. Shumë prej grave janë dallue në luftime, sikurse Tringa në Deçiq e në ndeshje të tjera. Nore Kolja edhe ka qenë plagosun. Por ka pasun edhe bija të tjera malësie që e kanë la me gjak tokën arbënore si e reja e Llesh Nikës e shumë të tjera.

Ato jo vetëm se bajshin luftë krahas me burrat, i furnizojshin e kryejshin detyra të tjera luftarake, por mblihdshin e grumbullojshin trofetë, grumbullojshin në lamën e luftimit sendet që ju duheshin kryengritësve, lehtësojshin peshën e luftarëve, që këta të kishin mundësi jo vetëm me luftue ma mirë, por edhe me manovrue ma lehtë, me e ndjekë anmikun. Për pjesëmarrjen masive të grave në këtë kryengritje ka qenë folun shumë edhe jashtë vendit, në shtypin e huej e shqiptar, sidomos kreni të madhe ngjallte kjo gja në kolonitë shqiptare.

Gazeta shqipe e Stambollit «E vërteta» në Nr. 2, viti I, mars 1911, tue pasë marrun lajmin nga një fletore turke, boton artikullin «Trimnesha gra malësore» në të cilin shkruente:

«Pas lajmeve të veçanta që kemi, u vërtetue se midis kryengritësve malësorë gjenden dhe gra të armatosuna si burrat, dhe luftojnë me trimni dhe inat ma tepër se burrat, tue dashun ma mirë vdekjen se të kthymit mbrapa».

Një veteran që aso kohe jetonte në Amerikë, në kujtimet e tija, shkruen:

«Kur në Malësinë e Madhe shpërtheu kryengri-



tja e vitit 1911, «Atlantis», gazetë që botohej në gjuhën greke, filloi të botonte lajme të hollësishme për zhvillimin e kryengritjes kundër turqve. Në një artikull me titull «Amazonet shqiptare» gazeta vinte në dukje trimërinë e kryengritësve dhe të grave amazone shqiptare, që luftonin përkrah burrave e vëllezërve të tyre». Natyrisht ky artikull bani bujë në të gjithë shqiptarët, si edhe në lexuesit e tjerë, e u ba e njoftun në atë kontinent e në shtypin botnor se burri e grueja në Shqipni jo vetëm se jetojnë e punojnë së bashkut, por edhe luftojnë së bashkut.

Pjesëmarrja e grave në këtë kryengritje, ka frymëzue edhe artistët e huej si, fjala vjen, piktorin Biankini për të pikturue tablo, piktura të bukura, që kur i shef sot të ngjallin admirim e mallëngjim për veprat e kryeme prej bijave të këtij trualli qysh nga mbrapavija e deri në vijën e parë të zjarrit.

Poeti popullor kështu e ka skalitë fytyrën e grues malësore:

*Kurr s'po shkilet kjo Shqipni!*

*Msu në bor' e msu në shi.*

*Qesin gratë me pushkë për sy,*

*Si asqeri talimahi».*

Për qitje të përpiktë, për «pushkë vrastare», si i quejshin atëhere, janë dallue Tereze Mirashja dhe Bere Lacja e shtëpisë së Gjeto Markut, nga Hoti.

Gjatë provës së vështirë që kaloi malësia, Tringa, e pajisun me virtytet e nalta të grues malësore: guxim, durim e vendosmëni, i ka krye pa u lëkundun detyrat e veta të luftës për pavarësi të atdheut. Shumë e shkathët, shumë e mpreftë dhe e papri-



tueshme, ajo ka qenë shembull jo vetëm për të gjitha gratë, po ku e ka lypë puna edhe për burrat. Hidhej pa u matun gjatë në rreziqe, ishte kambëngulëse në kapërcimin e vështirësive, sa që nuk ja kalonte as grue as burrë.

Nji ditë, mbas luftimit, ndërsa po rrinte me Noren, u afrue Dedë Gjo'Luli dhe me buzë në gaz u tha:

— Ju të dyja më ngjan se doni me dekë bashkë me vllaznit tuej për këtë Shqipni.

Tringa ja kthej aty për aty:

— S'dahena vllaznish, as s'e lëshojmë Shqipninë pa dekë.

Tue çmue trimninë, squetësinë e vendosmëninë e kësaj kreshnikje, Dedë Gjo'Luli e ngarkoi Tringën që të merrej me zbulimin, hetimin dhe lajmimin. Këtë detyrë kaq të vështirë e të randësishme ajo e kreu me nder.

## TRINGA ZBULUESE

Në këtë degë të veprimtarisë ushtarake Tringa asht femna e parë shqiptare e njoftun, që asht marrë me zbulimin ushtarako-politik, pra zbuluesja e parë shqiptare. Në punën e zbulimit e të diversionit në mbrapavija të anmikut ajo tregoi aftësi, mpreftësi e guxim të pashoq. Ditën e natën, sa e sa herë pat kalue në mbrapavijat turke. Ajo ishte zbuluese e propagandiste. Njikohësisht Tringa hetonte, diktonte e zbulonte vendosjen, gjendjen, lëvizjen e armatimin e forcave turke e njoftonte për to prijësit e kryengritjes, në anën tjetër, çonte fjalën e udhëzimet e kryengritësve te masat e popullit në mbra-

pavijat turke. Me zotësinë e vet, sidomos nëpërmjet grave, e shtrinte marrjen e hetimeve e të lajmeve deri në Shkodër se ma në Tuz e Koplík po e po.

Mund të lindë pyetja: po sa ju vlente malësorëve ky zbulim? Besa, shumë. Përforcimet e freskëta që anmiku niste prej Shkodre për të plotësue efektivin e vijës së parë mbas humbjeve të mëdha në luftime, furnizimet në material e ushqime, me kohë u merrshin vesht prej kryengritësve. Në saje të njoftimeve të sakta, malësorët manovrojshin me shpejtësi dhe aty ku turqit nuk e pritshin, u kërcitte pushka, qoftë në buzë të liqenit, kur afrimi i ushtarëve në vijë të parë e furnizimi bahej me lundra, qoftë në shtigje të ndryshme, kur lëvizja e reparteve e furnizimi bahej për tokë, qoftë ditën ose natën. Të goditun befasi e me damë jo të vogla, repartet anmike tërhiqeshin në panik, tue i lanun materialet në dorën e luftarëve shqiptarë. Në këtë mënyrë kryengritësit furnizoheshin me armë, municione dhe ushqime.

Njoftime me randësi ishin edhe ato, lidhun me forcat anmike në pika të ndryshme të Luginës së Cemit, si edhe për lëvizjet e tyne të mëdha ose të shkëputuna. Këto njoftime u kanë dhanë dorë luftarëve tanë me u matun me fitim me turkoshakët.

Në të gjithë këtë punë të vështirë e me përgjegjësi Tringa ka luejtun rol të madh, tue qenun vigjilente dhe e vetdijshme për detyrën e madhe që kryente.

Në Greçë, ku në qershor të vjetit 1911 u mbledhja e udhëheqjes së kryengritjes dhe u shpall «Memorandumi», ose Libri i kuq, ka marrë pjesë edhe Tringa. Ajo muer pjesë jo vetëm sepse ishte njoftun në kambë të të atit si përfaqësuese e Grudës,



por edhe sepse në veprat e saj të shqueme, në çdo punë të luftës, mbërriti me u ba krahu i djathtë i udhëheqjes së kryengritjes, sa që malësorët janë shprehun me admirim për Tringën: «S'e ban nana mashkullin ma të mirë se ket vajzë». Dhe kur malësori i asaj kohe asht shprehun kështu për një femën, kuptohet mirë se me punë e me mend e ka pasë ba hak dhe e ka pas meritue plotësisht Tringa nderimin që i bajshin.

Nji ndër veprimet ma të rëndësishme në punën e Tringës si zbuluese ka qenë diktimi i përpiktë i vendndodhjes, i mënyrës së vendosjes dhe i gjendjes së forcave turke, i kryem në fund të qershorit dhe në fillim të korrikut 1911. Në kuvendin e Greçës u vendos me kalue në kundërsulme vendimtare në disa pika. Për këtë duheshin të dhana të sakta e sa ma të freskëta mbi forcat e anmikut.

Tue dalë prej kuvendit, Dedë Gjo'Luli po shikonte kah Kapa e Brojës e Bukoviku.

— Më duket se fort janë tha ato ana, — tha Deda, e bani me dorë kah Shkreli e Kastrati. — Edhe Bukoviku e Deciçi janë përzhitun.

— Po, veç mund të rrihen me gjak nizamësh, ja priti Tringa.

— Duhet të rrihen jo vetëm malet, po edhe fusha deri poshtë, të paktën deri kah Kopliku, — tha vranët Deda. — Për këtë duhet të dimë se ku gjenden e qysh ruhen forcat nizame.

— Po mundohem me i pa e me ju lajmue sa ma parë se si i kanë hallet, — ju përgjegj Tringa buzagaz.

Tue pa gatishmëninë e kësaj kreshnikje, që sa e sa herë i kishte sjellë lajme e hetime të sakta e shpejt, Deda e ngarkoi Tringën me këtë detyrë. Po-



sa ra muzgu mbi kreshtat e majeve, Tringa kaloi në mbrapavijë. I ra rreth e përçark krahinës qysh prej Shkrelit e deri në Turq. Ajo i njoftoi prijës së kryengritjes se ku e si ishin përçëndrue forcat turke e si ruheshin. Sulmi i malësorëve që i rrufeshëm, i befashëm e shkatrrimtar për ushtrinë turke. Më 7 korrik 1911, kryengritësit, të primë prej Dedë Gjo'Lulit, morën me sulm të rrufeshëm Deçiçin e ngritën përsëri atje flamurin e Shqipnisë, flamurin e Skënderbeut.

Për të ndaluar ikjen në panik të ushtrisë së vet, Turgut Pasha urdhnoi artilerinë të hapte zjarr kundër nizamëve. Mbas shpine i qëllojshin malësorët, përpara i gjuente Turguti me top. Mbas këtij skandali, që shënoi dështimin e plotë të planit anmik për shtypjen e kryengritjes, Turgut Pashën e shkar-kuen prej detyrës së kryekomandantit të operacionit dhe e larguen prej Shqipnie.

Tringa ka shërbye në kohën e kryengritjes edhe si mjekë popullore shumë e kujdesshme. Ajo me gra kryente mbartjen e të vramëve nga vija e parë dhe varrimin e tyre, ndërsa të plagosurit i çonte për mjekim. Nora kujtonte shpesh se si nuk kish pranue shërbimet e një mjeku të huej pa pyetun Tringën. Shumë luftarë të mjekuem vetëm nga Tringa janë shëndoshun e kthye përsëri në luftim.

Gjatë muejit korrik 1911, në kohën kur herë mbas here udhëheqësit e kryengritjes banin bisedime për paqë me përfaqësuesit e qeverisë turke, Tringa ka qenë kundër pajtimit. «Mos me i besue kurrsesi turkut, — thosh ajo. — Kur ndodhet ngushtë, ulet me ra në godi me ne, por posa të na ketë mbrenda vathës së vet, nuk ka me harrue dajakun që i kena dhanë, veç ka me harrue premtimet e fjalët

që sot i thotë e na i ep. Na pushkët i kemi në dorë e mos t'i lëshojmë prej doret; ja të fitojmë burrnisht, ja të desim në shesh të burrave».

Për shkak të rrethanave të krijueme mbrenda e jashta vendit, pajtimi u ba. Tringa, si gjithë malësia, u ul prej malit e ra në rrenojet e shtëpisë së vet. Ajo u kujdesue me i rregullue sa të shtinte kryet mbrenda, për me kalue dimnin. Asaj, sikurse nuk e pat për zemër pajtimin e amnistinë e dhanun, ashtu edhe i duel. Mbas pak kohe Stambolli filloi mos me i përfillë kushtet e pranueme në 12 pikat për amnistinë; Tringës i duel fjala dhe ajo përsëri ju vu punës për një kryengritje të re, pse kësaj here malësia i kishte edhe armët.

Veprimet e pabesa të qeverisë turke dhanë shkak që Malësia e Madhe të mendohej thellë se në ç'kurth kishte ra. Pa marrë parasysh sakrificat e bame në kryengritjen e 1911-s dhe gjakun e derdhun e shkretnimin e vendit, ajo nisi punën për organizimin e kryengritjes së re. Kështu që më 11 korrik 1912 përsëri filloi pushka në ato male, përsëri Luginë e Cemit filloi me ushtue prej kushtrimeve, që u shpërndajshin anë për anë, tue thirrur të zotët e armëve që t'u çojshin në kambë dhe idhshëm, çetaçeta, të sulmojshin me furi ushtrinë e anmikut për të çlirue vendin nga zgjedha e huej, për t'i sigurue atdheut lirinë e dishrueme, për të mos i lëshue armët doret për pa e fitue lirinë edhe në qoftë se ishte thanun me dalun fare.

Lufta filloi e tmerrshme; me idhnim të madh malësorët sulmuen pozicionet turke, tue i shpartallue me shpejtësi rrufeje njenën mbas tjetrës. Përsëri malësorja jonë e bani detyrën e vet edhe në



këtë kryengritje. Kudo që kriste pushka, krah burrave gjendeshin edhe gratë.

Kur u dha kushtrimi e gjëmoj pushka, edhe gratë qenë të gatituna për me krye detyrat e veta. Tringa, si kryetare e drejtuese e grave të Grudës, ju përvesh punës së lanun përgjysmë, dhe me armë në dorë e shërbime, bashkë me gra të tjera të malësisë, u gjet krahas burrave, ku ishte rreziku ma i madh. Nji punë të madhe banë gratë e malësisë në luftën për rrethimin dhe marrjen e Tuzit e të kalasë së Shipshanikut më 1912.

Mbasi filloi lufta ballkanike, Tuzi u muer, por u pa se autoritetet malazeze nuk e mbajtën besëlidhjen, si aleatë me shqiptarët, në luftën e përbashkët kundër anadollakëve. Tringa ka qenë e mendjes që edhe atyne t'u vihej pushka: «Rështu paska kenë e shkrueme për ne, me kenë të rrethuem prej anmiqve lakmuesa për tokat tona, por na atyne t'u thyejmë hundët e t'i bajmë me njoftun se kush janë shqiptarët: për miq kemi mikpritjen, për anmiq kemi grykën e pushkës, e edhe shovinistët malazez e duen plumbin ballit, se na tradhëtuen pabesisht e na çuen dam luftën e bame e gjakun e derdhun për irinë e Atdheut...» thoshte tue dnësun, dhe ishte gati edhe vetë me u hedhun në sulm, por drejtuesat e luftës nuk deshën me e shti vendin midis dy zjarreve dhe udhëzuen malësorët të tërhiqeshin nëpër shtëpia, të rrijsin të paanë dhe në pritje të përlëshjes së madhe, që nisi në truëllin e tokës shqiptare. Edhe Tringa me zemër të plasun e tanë helm muer rrugën e Këshevës, të katundit të vet.



## NË VJETËT E FUNDIT TË JETËS

Mbasi malësia me idhnim të madh e zemër të plasun u tërhoq nga sheshi i luftimit, edhe Tringa ndoq atë rrugë: u kthye në shtëpinë e vet, tue kapërdi në zemër helmin, por tue blue me mend të veta se si me u zhgjakësue për tradhëtinë e shovinistëve malazez. Por, tue kalue koha, ngjarjet rrokulliseshin me shpejtësi rrufeje, në çdo anë të tokës Shqiptare besëlidhunit ballkanas luftojshin kundër Turqisë, vendi ishte shkretue, Shkodra, në të gjitha anët, ishte vu në rrethim të plotë. Malazetë kishin vetëm një rrugë kalimi nëpër malësi, Tuz-Hani i Hotit — Kastrat — Koplik, kështu që mund të thuhet se Lugina e Cemit gjatë asaj kohe kishte një autonomi të plotë, një vetëqeverisje.

Si malësia, ashtu edhe Tringa rrinte në pritje se ç'do të ndodhte rreth e rrotull, mbasi nga shkaku i luftës edhe lidhjet ishin ndërpre me botën e jashtme, e edhe me mbrendinë e vendit, por ama tue e mbajtur barotin e thatë e pushkën plot, në gatishmëri për çdo të papritun pabesie.

Por diçka aq e dëshirueme ndodhi. Më 28 nanduer 1912 Shqipnia u shpall shtet më vete. Flamuri i Skënderbeut me shqipen dykrenare u ngrit zyrtarisht në Vlonën heroike.

Kjo ngjarje, megjithëse kohë lufte, u muer vesht edhe në Luginën e Cemit, e cila për këtë ditë të lume kishte luftue e ba sakrifica të mëdha. Gëzimi që i madh e urimet kalojshin gojë në gojë se ma në fund mundi e gjaku i derdhun nuk kishin shkue kot, se ma në fund Shqipnia duel e lirë e zonjë në vete, se të huejt do të lëshojshin trojet tona të laguna me

gjak e lot gjatë shekujve, në përpjekje të pandame për të mbërritun këtë ditë.

Edhe Tringës kjo ngjarje i dha një gëzim të përmëbajtun, tue pa dëshirën e vet të plotësue, se ma në fund Shqipnia fitoi lirinë shumë të andërrue-me prej breznive të kalueme, të cilat kishin ba sa e sa përpjekje, kishin derdhun shumë gjak e nuk ja kishin mbërritun qëllimit nga epërsia e barbaria e anmikut, nga mosbashkimi i kombit në tanësi për të luftue zgjedhën e nga përçamjet e mbrendshme. Por qe se kësaj here kryengritja e përgjithshme shqiptare i luejti themelet perandorisë otomane dhe shtangu Evropën, e cila nuk e kish pritun që Shqipnia të kishite aq forca e të fitonte e vetme kundër të gjithëve.

Ushtritë e besëlidhunve ballkanas vijojshtin në tokën shqiptare luftimet kundër Turqisë. Toka shqiptare ishte kthye në një shesh, ku të huejt luftojshtin kundër njëni-tjetrit e, si rrjedhim, e keqja, damtimi, na kapte edhe ne, përposë që të dy palët ndër-luftuese ishtin anmike të lirisë dhe të popullit tonë: Turqia donte të na mbante nën zgjedhë, kurse fqinjët ballkanas dojshtin me u futun në tokat tona.

Kjo gjendje lufte e la vendin për një kohë të gjatë të pabashkuem, tue i lanë shqiptarët me dishrue gëzimin e lirisë dhe të valvitjes në ajri të flamurit të Skënderbeut, anë e më anë të tokës shqiptare.

Tringa bluente në mende të vet gëzimin që do të ndjente kur t'u bashkonte vendi, dhe përfytyronte harenë e madhe që do të bante malësia, kur të valvitej zyrtarisht flamuri i Skënderbeut në ato bjeshtë të thepisuna. Por ngjarjet zhvilloheshin ndryshe. Si mendojshtin e androjshtin malësorët nuk duel.



Mbaroi lufta e parë ballkanike, në të cilën Turqia u dërmue dhe u shporr Shqipniet e Ballkanit; fqinjët, të përkrahun mbas shpine nga fuqitë e mëdha Evropiane, ju lshuen tokës shqiptare për të grabitun secili ndonji copë prej saj. Konferenca e Ambasadorëve, e mbledhun në Londër më 1913, e njofti Shqipninë si shtet të pavarun, por një Shqipni të cungueme, tue lanun jashtë kufive politikë e tue ua kalue nën zgjedhë fqinjëve pjesë të mëdha të truellit arbënor.

Më radhë njena mbas tjetrës kaluen stuhi mbi vendin tonë, kur qe se në korrik 1914 shpërtheu Lufta e parë botnore. Filloi përlëshja e madhe, duhma e së cilës u ndie edhe në Shqipni. Mbi malësi kaluen ushtritë serbe e malazeze e fill mbas tyne erdhën ushtritë austro-hungareze, në ndjekje të të parave, dhe e pushtuen vendin. Shqipnia ndenji e ndame dhe u ba prapë shesh lufte për ndërluftuesit.

Tringa, si e gjithë malësia, jetonte në ankth për fatin e nesërm të kombit. Kah i shifte ushtarët e huej në lëvizje, prej thellësisë së zemrës i dilte një e fshame e thoshte me vete: «A do të vijë dita e lume edhe për ne, që ta shohim e ta njofim lirinë? A thue nuk ja kemi ba shërbimin si duhet vendit tonë? Luftë kemi ba, gjak kemi derdhë e prapë, po u desht, do të bajmë luftë e do të derdhim gjak, por ama medoemos do ta fitojmë lirinë, me ditë se do të matena edhe me qiellin!» E kështu Tringa mendonte, dhe flitte me malësorë e malësore, për ta mbajtur gjallë frymën luftarake; i këshillonte që të mshefshin nga një pushkë e mos t'ia dorëzojshin të huejit, se «e nesërmja nuk dihet e makari të kemi armë për me përballue rrezikun e parë, pse mandej shohim e bajmë, e tue luftue çarmatosim annikun



e armatosena vetë; por ama t'i lamë më anet inatet e gjaqet me shoqi-shojnë dhe t'i shtrëngojmë dorën njeni-tjetrit, që në kushtrimin e parë të gjindena krah për krah për me i ruejtun e mbrojtun megjet tona, megjet e tokës shqiptare».

Gjithnji Tringa mendonte për Shqipni dhe mbante gjallë një lloj organizimi për të nesërmen, për të mos u ndodhun vendi në befasi. Mirëpo. kjo zemër e madhe e grues shqiptare nuk e priti të nesërmen e dishrueme: u sëmur randë nga gripi spanjoll, nga kolera, siç i thoshin malësorët, që u përhap në kohën e luftës, dhe në muejin tetor 1917 vdiq. E vorrosën në vorret e fshatit Këshevë të Grudës.

Lajmi i vdekjes së Tringës u përhap në të tanë Luginën e Cemit. Tringa hynte në radhën e trimave ma të mirë të malësisë, e malësia e vorrosi me nderrime, siç i kishte hije, megjithëse ishte kohë lufte e vështirësish.

Gjithë jetën e saj Tringa jetoi, punoi e luftoi për lirinë e Shqipnisë, ra në sa e sa përpjekje, damtoi anmiqtë, por nuk u damtue. U gjet sëmundja mizore me e hequn gjinit të të gjallëve, të dishrueme për ta pa atdheun të lirë e të bashkuem e nën sundim shqiptar kah rregullon veten, flamurin me shqipen dykrenare kah valvitet në ajri të truellit shqiptar, prej një skaji në tjetrin.

Nuk vdiq ashtu siç kishte dëshirue dhe e kishte thanë sa e sa herë «me pushkë në dorë tue luftue kundër anmiqve të Shqipnisë, nën hijen e flamurit të Skënderbeut, në zjarrin e luftës për liri». Megjithatë edhe në shtratin e vdekjes ajo lirinë e Shqipnisë mendonte e me këto fjalë në gojë u nda këso jete, tue u lanë të gjallëve amanet që të mos u dhimbet asgja, e as jeta për Atdhe.

Ajo i bani një shërbim të mirë çashtjes të çlirimit kombëtar e një detyrë të tillë kundrejt Atdheut kreu në mënyrën ma fisnike e të guximshme, në luftimet e veprimet heroike të zhvillueme në kryengritjet e 1911-ës dhe 1912-ës, tue mbetun shembull, simbol i forcës së madhe të gruas shqiptare në luftë për liri e pavarësi, shembull të cilin edhe ma vonë e ndoqën shqiptarët tue mbrijtun kulmin e sakrificës për lirinë e atdheut e mirëqenjen e popullit, nën udhëheqjen e Partisë Komuniste Shqiptare, në Luftën e madhe heroike nacionalçlirimtare.

Prandej Partia e Punës e Shqipnisë dhe Pusheteti Popullor, tue vlerësue në shkallën e duhur meritat e saj kundrejt Atdheut, me rastin e 50-vjetorit të Pavarësisë Kombëtare, më 28 nanduer 1962 e dekoroi Tringën me Urdhmin «Për veprimtari patriotike» të klasit të tretë me këtë arësytim:

«Patriote dhe luftëtare e paepur për çështjen e pavarësisë kombëtare. Nën udhëheqjen e patriotit të shquar Ded Gjo'Luli, luftoi me trimëri dhe vetëmohim kundër zgjedhës së rëndë të robërisë turke, duke përtëritur kështu me nder traditat e lavdishme luftarake të gruas shqiptare».



## BIBLIOGRAFIA

### I. - Vepra të udhëheqësve të PPSH

1. *Enver Hoxha*: Raport në kongresin e I-rë të PKSH Tiranë, 1949
2. *Enver Hoxha*: Mbi problemin e gruas, Tiranë 1967.

### II. - Vepra historike e letrare

1. *Belegu Xh.* Lidhja e Prizrendit, Tiranë 1939
2. *Doçi P.* Dedë Gjo' Luli, Tiranë 1964
3. *Doçi P.* Mehmet Shpendi, Tiranë 1966
4. *Durhan E.* Njëzet vjet ngatresa ballkanike, Tiranë 1944
5. *Fraşhëri K.* Rilindja kombëtare shqiptare (album) Tiranë 1962
6. *Historia e Shqipërisë vëll. 2.* Tiranë 1965
7. *Këngë Popullore historike, (1878-1912),* Tiranë 1962
8. *Koleci N.* Kryengritja e përgjithshme shqiptare kundër sundimit turk në vitin 1912, Tiranë 1962
9. *Libardi C.* I primi moti patriottici albanesi, Trento 1935
10. *Mosi H.* Zani i Atdheut, Tiranë 1962
11. *Nikaj N.* Shkodra e rrethueme, Tiranë 1961
12. *Pepo P.* Kujtime të grave veterane nga lëvizja për çlirim kombëtar, Tiranë 1962
13. *Pepo P.* Lufta për çlirim kombëtar e vitit 1878-1912, Tiranë 1962



14. *Siliqi R.* Pasqyrë e ditëve të përgjakshme, Tiranë 1912
15. *Siliqi R.* Vepra të zgjedhura, Tiranë 1956
16. *Skanjeti A* Nora, dramë, Tiranë 1963
17. *Villiams G. F.* Shqiptarët, Tiranë 1934.

### III.- Revista e gazeta

1. Bashkimi, Tiranë 1962, Nr. 249 dt. 18 Tetor
2. Shkodra, Shkodër 1962 Nr. 1 (2)
3. Zëri i Popullit, Tiranë 1967, Nr. 212 (5437) dt. 3 shtator.

## PASQYRA E LËNDËS

Faqe

Leadesve .....	5
Lugina e Cemit .....	7
Banorët e Malësisë së Madhe .....	10
Malësorja shqiptare .....	15
I ati i Tringës .....	23
Nji çast i kobshëm .....	26
Tringa në vegjëli e rini .....	27
Tringa ven armën në brez .....	30
E parë e grave të flamurit të Grudës .....	32
Ndihen zane për kushtrim .....	39
Kushtrimi u dha .....	48
Tringa zbuluese .....	58
Në vjetët e fundit të jetës .....	64
Bibliografia .....	69

49313

STABILIMENTI «8 NËNDORI»

Tirazhi 6000 kopje

Format 70x100/32

Stash: 2204-65

---

Shtyp në NISH Shtypshkronjave «Mihal Duri»  
STABILIMENTI «8 NËNDORI» — TIRANË 1969